

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NİZÂMÜ'L-MÜLK

Hazırlayan

Bahar ŞAHİN SARAY

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. M. Münir ATALAR

TOKAT – 2012

NİZÂMÜ'L-MÜLK

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: ..... / ..... / .....

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. M. Münir ATALAR

.....

Üye: Yrd. Doç. Dr. Erkan GÖKSU

.....

Üye: Yrd. Doç. Dr. İsa TAK

.....

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
...../...../..... tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul
edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Ali AÇIKEL

Mühür

İmza

ETİK SÖZLEŞME

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçlara atıf yaptığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

(.../.../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Bahar ŞAHİN (SARAY)

İmzası

TEŞEKKÜR

Özellikle çalışmamı hazırlarken yardımlarda bulunan danışmanım Prof. Dr. Sayın Münir ATALAR'a ve konumu seçerken, kaynaklar bakımından hiçbir yardımı esirgemeyen ve yazım aşamasında da fikirsel destekleriyle teveccühte bulunan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Erkan Göksu'ya teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Ayrıca çalışmamın her safhasında maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü akademik personeline ve bilhassa Arş. Gör. Murat SERDAR'a teşekkür ediyorum. Çalışmamı hazırlarken manevi desteklerini eksik etmeyen canım aileme ve eşime verdikleri çalışma azminden dolayı sonsuz teşekkür ediyorum.

Bahar ŞAHİN (SARAY)

Haziran.2012 TOKAT

ÖZET

Selçuklu Devleti denildiğinde akla gelen en önemli devlet adamlarından birisi Nizâmü'l-Mülk'tür. İran asıllı bu devlet adamı memuriyeti boyunca hep Türk devletlerine hizmet etmiştir. Alp Arslan ve Melikşah'a vezirlik yapmadan önce Gazneli ve Samanoğulları Devletinde görev yapmış ve Türk devlet teşkilatıyla ilgili öğrendiklerini Selçuklular da geliştirmiştir.

Devlet yönetimiyle ilgili Siyasetnâme adında etkili bir kitap yazmış ve bu eser kendinden sonrakilere de örnek teşkil etmiştir. Selçuklu Sultanları bu kitaptaki tavsiyeleri dikkate alarak mümkün mertebe uygulamıştır.

Bu çalışmamızda Siyasetnâme'den faydalanarak Nizâmü'l-Mülk'ün teşkilatlanmadaki rolünü ortaya koymaya çalıştık. Vezir eserinde verdiği altın öğütlerle güçlü bir devletin nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Saray adetlerini ve divanları eski Türk devletlerinden alıntılar yaparak dönemin şartlarına göre yeniden düzenlemiştir. Saray görevlilerinin yetkilerini belirlemiştir. Eskiden beri uygulanmakta olan iktâ sistemini Selçuklular'ın ihtiyacına göre yeniden oluşturmuştur. Topraklar askere dağıtılmış böylece mali yükümlülükler azaltılarak ekonomik kalkınmaya yardımcı olunmuştur. Bu sistem sonraki birçok devlet tarafından da uygulanmıştır. Nizâmü'l-Mülk bozuk mezheplerle mücadele etmiştir. Özellikle Batınîlerle mücadele edebilmek için kendi adıyla anılan medreseleri kurmuştur. Bu medreselerde eğitim belirli bir programa bağlanmış ve maddi imkânı olmayan öğrencilere de eğitim imkânı sağlanmıştır. Öğrencilere burs ve yatacak yer tahsis edilmiş böylece derslerinden başka bir şeyi düşünmek zorunda kalmayan gençler rahatlıkla ilim tahsil etmeye başlamıştır. Bu uygulamada diğer devletler tarafından benimsenmiş ve birçok ülkede medrese yapımına hız verilmiştir.

ABSTRACT

One of the most important statesmen of the mind Seljuk Nizâmü'l-Mülk. Turkish states and throughout the state of Iranian origin, the man has served the official functions. Ghaznavid vizier and Samanoğulları Melikşah'a before Alp Arslan and served in the State and Seljuks, Turkish government has also developed what they have learned about.

And wrote a book about the effective management of the State Siyasetnâme named his children, this work has set the example. Implemented the recommendations in this book as much as possible, taking into account the Seljuk Sultans.

In this study we have tried to reveal the role of Siyasetnâme'den utilizing Nizâmü'l-Mülk'ün teşkilatlanmadaki. Queen's book told how it should be a strong state öğütlerle the gold. Sofas for customs and excerpts from the palace by the former Turkish states and restated under the terms of the period. The palace has determined the powers of officials. From light system has been implemented since the previous re-established according to the needs of the Seljuks. Economic development, thus reducing the financial liabilities of the distributed lands were used to recruit. This system is implemented by many states next. Nizâmü'l-Mulk was fighting sects corrupted. To combat Batınîlerle established madrasas, especially known by his name. This madrasa attached to a particular program of education and training opportunities provided to students without financial opportunity. Allocated to scholarships and house the young people so easily Longer courses have to think about something else began to collect knowledge. The practice adopted by other states and the construction of madrasas have been accelerated in many countries.

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME.....	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1
A. LİTERATÜR TARAMASI.....	1
B. MATERYAL VE YÖNTEM	2
C. BATINÎLER VE HASAN SABBÂH.....	3
D. BÜYÜK SELÇUKLULARA KADAR DİVÂN VE İKTÂ	4
E. NİZÂMÎYE MEDRESELERİNDEN ÖNCE EĞİTİM FAALİYETLERİ.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM9	
1.1. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI	9
1.1.1. Nizâmü'l-Mülk'ün Hayatı ve Memuriyeti	9
1.2. ALP ARSLAN ZAMANINDA NİZÂMÜ'L-MÜLK.....	11
1.2.1. Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Arslan'ın Hizmetine Girişi ve Kutalmış İsyanı	11
1.2.2. Nizâmü'l-Mülk Kündürî Çekişmesi	13
1.2.3. Alp Arslan Dönemindeki Diğer Gelişmeler	14
1.2.4. Rum Seferi ve Ani Kalesi'nin Fethi	14
1.2.5. Kavurd'un İsyanı	16
1.2.6. Kirman Meliki'nin Alp Arslan'a İsyanı	19
1.2.7. Sultan Alp Arslan'ın Halep Seferi.....	20
1.2.8. Malazgirt Savaşı	20
1.2.9. Diğer Bazı Fetihler	22
1.2.10. Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Meliksâh'ı Veliht Tayin Etmesi	24
1.2.11. Sultan Alp Arslan'ın Öldürülmesi	25
1.3. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE NİZÂMÜ'L-MÜLK	27
1.3.1. Sultan Melikşah'ın Hükümdar Olması ve Amcası Kavurd ile Savaşı	27

1.3.2. Devlet İşlerinin Nizâmü'l-Mülk'e Bırakılması	28
1.3.3. Sultan Melikşah'ın Saltanatının Tasdiki ve Hil'atler Verilmesi	29
1.3.4. Sultan Melikşah'ın Tirmiz'i Zaptı ve Semerkand Hükümdarıyla Yapılan Barış.....	30
1.3.5. Amidüddeve b. Cüheyr'in Halifenin Vezirliğinden Azledilmesi ve Nizâmü'l-Mülk'ün Müdahalesi	31
1.3.6. Tekiş'in İsyanı	32
1.3.7. Sultan'ın Bağdat'ı İlk Ziyareti	33
1.3.8. Sultan Melikşah'ın Mâverâünnehr'i Zaptı	35
1.3.9. Vezir Ebü Şücâ'nın Azledilmesi ve Amîdüddeve b. Cüheyr'in Vezir Tayin Edilmesi.....	37
1.4. BÂTİNİLİK FAALİYETLERİ VE BÂTİNİLERLE MÜCADELE	38
1.4.1. Hasan Sabbah ve Bâtînlilik	38
1.5. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ	42
1.5.1. Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah'ın Arasının Açılması.....	42
1.5.2. Nizâmü'l-Mülk'ün Öldürülmesi.....	46
1.5.3. Nizâm'ül-Mülk'ün Ahlâkı ve Hayatından Bazı Kesitler	47
İKİNCİ BÖLÜM.....	51
2.1. NİZÂMÜ'L-MÜLK VE TEŞKİLATLANMADAKİ ROLÜ	51
2.2. SARAY TEŞKİLÂTI.....	52
2.3. SARAY GÖREVLİLERİ.....	54
2.3.1. Hâcibler	54
2.3.2. Emîr-i Hares	55
2.3.3. Vekil-i Hâss.....	56
2.3.4. Silâhdâr.....	56
2.3.5. Âbdâr veya Taştdâr	57
2.3.6. Çaşnigîr	57
2.3.7. Şarabdâr	58
2.3.8. Câmedâr.....	58
2.3.9. Sâkî.....	59
2.3.10. Serhenk veya Çavuş	60
2.3.11. Nedimler.....	61
2.3.12. Emîr-i Cândâr	63

2.4. SARAY ADETLERİ VE NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN TAVSİYELERİ	64
2.4.1. Kabul Törenleri	64
2.4.2. İşret (Şarap) Meclisi	65
2.4.3. Meşveret Meclisleri	65
2.4.4. Sarayda Rehineler Bulundurma.....	67
2.4.5. Elçilik Anlayışı.....	68
2.5. BÜYÜK DİVÂN.....	73
2.5.1. Divân-ı İstîfa.....	74
2.5.2. Tuğrâ ve İnşa Divânı	75
2.5.3. Divân-ı İshrâf	76
2.5.4. Divân-ı Arz.....	76
2.5.5. Divân-ı Berîd.....	77
2.6. SELÇUKLULAR DA VEZİRLİK.....	79
2.6.1. Divân-ı Vezaret	79
2.6.2. Vezirlik Sembolleri	80
2.6.3. Vezirin Görev ve Yetkileri	81
2.6.4. Vezirin Teşriî Yetkileri	84
2.6.5. Vezirin İcraî Yetkileri	85
2.6.6. Vezirin Malî Yetkileri	86
2.6.7. Vezirin Kazaî Yetkileri	88
2.6.8. Vezirin Askerî Yetkileri	89
2.6.9. Vezirin Sorumluluğu	91
2.6.10. Vezirlerin Gelir Kaynakları.....	92
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	95
3.1. SELÇUKLULAR DA ASKERÎ İKTÂ SİSTEMİ VE NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN KATKILARI.....	95
3.1.1. Selçuklular da İktâ Sisteminin Mahiyeti	95
3.1.2. İktâ Sistemine Nizâmü'l-Mülk'ün Katkıları ve Bu Sistemin Selçuklular da Uygulanma Nedenleri.....	97
3.2. EĞİTİM KURUMLARI.....	101
3.2.1. Medreseler ve Kuruluşları	101
3.2.2. Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu	103
3.2.3. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Açılışı	105

3.2.4. Medreselerin Açılış Sebepleri	107
3.2.5. Medreselerin İşleyişi ve Gelir Kaynakları.....	109
3.2.6. Medreselere Müderris Tayini ve Öğrenciler	110
3.3. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN DİN POLİTİKASI.....	111
SONUÇ.....	119
BİBLİOGRAFYA.....	122
ÖZGEÇMİŞ	127

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin en önemli devletlerinden biridir. Özellikle Anadolu'nun fethedilmesine öncülük etmesi onu ayrı bir konuma oturtmaktadır. Devletin en parlak zamanını yaşadığı Alp Aslan ve Melikşah dönemlerinde, en etkili devlet adamı olarak Nizâmü'l-Mülk'ü görmekteyiz. Kendisi İran asıllı olmasına rağmen memuriyet hayatı boyunca Türk devletlerinde görev yapmış bu sayede Türk devlet geleneğine vâkıf olmuştur. Selçuklu Devleti'ne yirmi dokuz yıl vezirlik yapmış ve bu sürecin tamamında hükümdardan sonra ki en yetkili isim olmuştur. Memuriyet hayatı ve vezirliği sırasında edindiği tecrübelerini Siyasetnâme adlı eserinde toplamıştır.

Bu çalışmamızda Nizâmü'l-Mülk'ün hayatını, teşkilatlanmadaki etkisini ve eğitim alanında çağa damgasını vuran medreselerini ele almaya çalıştık. Üç bölüm halinde ele aldığımız bu çalışmamızda kendisinin yazdığı ve devlet teşkilatının nasıl olması gerektiğini örneklerle açıkladığı Siyasetnâme adlı eserden mümkün olduğunca faydalanmaya çalıştık.

Nizâmü'l-Mülk'ün yaşadığı dönemde Selçuklular'ın siyasi ve sosyal faaliyetlerine değindik. O dönemde ön plana çıkan bazı olayları özetle ele aldık. Çalışmamız da konumuz dahilinde olduğu kadarıyla Batınîlik ve Hasan Sabbâh hakkında da bilgi verdik.

İlk Bölümde Nizâmü'l-Mülk'ün hayatından kısaca bahsettikten sonra Selçuklular açısından tarihi rol oynadığı dönüm noktalarını ve kişiliğini ele aldık. İkinci bölümde olmasını istediği saray teşkilatı ve görevlileri, üzerinde düzenlemeler yaptığı

divanları, ıktâ sistemindeki yenilikler üzerinde durmaya çalıştık. Üçüncü bölümde ise eğitim faaliyetleri, medreseleri ve din politikası hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Bahar ŞAHİN SARAY

Tokat, Nisan 2012

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser.

A.g.md. : Adı Geçen Madde.

A.g.mak. : Adı Geçen Makale.

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

H. : Hicrî.

Haz. : Hazırlayan.

İA. : M.E.B. İslâm Ansiklopedisi.

M. : Miladî.

ö. : Ölüm.

s. : Sayfa.

S. : Sayı.

DTCF: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

GİRİŞ

A. LİTERATÜR TARAMASI

Araştırmamız esnasında, konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklara mümkün olduğunca ulaşılmaya çalışılmıştır. Tarama yöntemi esas alınarak incelenen kaynaklardaki veriler toplanarak Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı ve teşkilatlanmadaki rolü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konumuzla ilgili yararlandığımız en önemli kaynağımız, Nizâmü'l-Mülk'ün kendisi tarafından kaleme alınan Siyasetnâme adlı eseridir. Melikşah H.470/ M.1077-78 yılında, kendi devlet adamlarından, devlet idaresine dair birer kitap yazmalarını istemiş ve içlerinden sadece Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâme'sini beğenmişti. Günümüzde de önemini koruyan bu eser çeşitli batı dillerine de tercüme edilmiştir. Çalışmamızın büyük bölümünde, Siyasetnâme'nin Mehmet Altay Köymen tarafından tercüme edilen nüshasını kullandık.

Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Arslan ve Melikşah'a vezirlik yaptığı yıllardaki olayların tespitinde, yararlandığımız kaynaklardan birisi İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fi't-Tarih adlı eserinin Bahar Yayınları tarafından on iki cilt halinde neşredilen ve Abdülkerim Özaydın, Abdullah Köşe ile Ahmet Ağı tarafından tercüme edilen nüshasıdır (İbnü'l-Esir, 1987)

Ayrıca Selçuknâmelerden, Zübdetü'l-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (El-Bundârî, 1943) adlı eser, El-Bundârî tarafından yazılmış olan Nusretul-Fetre adlı kitabın El-Bundârî tarafından sadeleştirilmesiyle oluşmuştur. Hüseyinî'nin kaleme aldığı Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye (Hüseyinî,1943), Râvendî'nin eseri Râhatü's-Sudûr ve

Âyetü's-Sürûr (Ravendî, 1957) ; Ahmed b.Mahmud'un Selçuknâme (Ahmet b. Mahmut,1977) adlı eserlerin Türkçe tercümelerinden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

Çalışmamız esnasında mümkün olduğunca ana kaynaklara inilmiş, ancak günümüz araştırmacılarının eserlerinden ve makalelerinden de faydalanılmıştır.

Çalışmamız da yararlandığımız bazı kaynakları yukarıda belirtmekle birlikte, tezimizi oluştururken az ya da çok faydalandığımız diğer çalışmalar Bibliografyada gösterildiğinden burada ayrıca belirtilmemiştir.

B. MATERYAL VE YÖNTEM

Tezimiz için öncelikle bir literatür araştırması yapılmıştır. Daha sonra konular bir sıraya konulmuş ve gruplandırılmıştır.

İlk olarak fişleme tekniği kullanılarak kaynaklar tek tek okunmuş ve gerekli görülen yerler fişlenmiştir.

Araştırma yaptığımız yerler, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve İSAM Kütüphanesi (İslam Araştırmaları Merkezi) olarak sıralanabilir. Yazarı belli olmayan eserlerin kullanımı araştırmamızın güvenilirliğini azaltacağı için kullanılmamıştır.

Bu çalışmamızda Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından vezir Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı ve Selçuklu devlet teşkilatına getirdiği yenilikler ele alınmıştır. Nizâmü'l-Mülk Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmeden önce Gazneli Devletinde görev yapmış edindiği tecrübeyi Selçuklu hizmetinde kullanmıştır. Devlet teşkilatıyla ilgili düzenlemelerde bulunurken bu tecrübelerinden yararlanmıştır. Ayrıca iktâ sistemiyle ilgili düzenleme yaparken de daha önceki İslâm devletlerinden faydalanmıştır.

O dönem İslâm dünyasını tehdit eden Batınî düşünceye karşı hem siyasi hemde ilmi açıdan mücadeleye girişmiş ve bu doğrultuda medreseler kurdurarak sünnî düşünceyi kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

C. BATINÎLER VE HASAN SABBAAH

İsmâîli hareketi, Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın (465-485/1072-1092) hükümdarlığı sırasında Şii ve Karmati mezheplerinin yandaşlarından meydana gelen bir topluluk tarafından organize ediliyordu. Daha önce Babek'in saklandığı Mazendran'da ortaya çıkarak karışıklıklara sebep olmuştu. Bu ayaklanmanın tertipçisi Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün okul arkadaşı Hasan Sabbah adında bir kişi idi. Daha genç yaşta Mısır'daki Fatimi halifeliğine sempati duyan Hasan Sabbah, Selçuklu devletinde oynamak istediği rolü gerçekleştirebilmek için İsmâîlilerin yardımını sağlamıştı. Daha sonra fedai adıyla yetiştirdiği kimseleri Selçuklu Devleti'nde karışıklık çıkarmak için kullandı. Bu fedailer cahillerden toplanır ve şeyhin vereceği emirleri hiç tereddütsüz yerine getirirdi. Kuhistan ve Suriye gibi çeşitli yerlerde ikinci başkan sayılan bazı kimseler vardı ve bunlar kendilerine yandaş toplamak için çalışırlardı. XI. Yüzyılda Hasan Sabbah Mazendran bölgesinde yüksek bir dağ üzerindeki Alamut kalesini eline geçirdi. Buradan gizli ve açık saldırılar yönetti. İsmâîliler bir yandan kuzey İran, Irak ve Suriye'de müstahkem yerleri ellerine geçiriyor ve bir yandan da İslâm'ın en ünlü kişilerini öldürüyorlardı. En önemli eylemlerinden birisi 1091 yılında Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesiydi (Üçok, 1968: s.124).

Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında etkili bir rol oynayan Batınîler başlangıçta gizli gizli hareket etmiş ve devletin birçok yerine adamlarını göndererek kendi mezheplerini yaymaya çalışmışlardır. Dâi adını verdikleri bu kimselerin faaliyetleri nedeniyle İslâm dünyası siyasi açıdan da fikir açısından da ikiye bölünmüştü. Sünnîliğin

temsilcisi Abbasi Halifeliği ve Őiŕliđin temsilcisi Fatımŕler olarak iki ayrı kutup oluŐmuŐtu.

İslâm dŕnyasına siyasi ve fikri bakımdan bŕyŕk zarar vermiş olan Batınŕlerden, uyguladıkları yŕntemlerden ve ŕzellikle Hasan Sabbah'tan tezimizin asıl bŕlŕmŕnde bahsedeceğimizden burada sadece bir ŕn bilgi vermek istedik.

D. BŒYŒK SELÇUKLULARA KADAR DĒVĒN VE İKTĒ

Bu kısımda Selçuklulardan ŕnce kurulan İslâm Devletlerinin divan yapısı ŕzerinde durulacaktır.

Çeşitli dillerde farklı anlamlarda kullanılan divan kelimesi Farsça kŕkenlidir. SĒsĒnĒ İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapçaya geçmiŐtir. Aramice'de geldiği bilinen divan, devlet idaresindeki muhtelif idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyŕdĒt defterleri), bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. (Ed-DurĒ, c.IX, 1994: s.377-378)

İlk defa Hz. Ömer zamanında devletin gelir kaynaklarının artması sonucu merkeze gelen para ve malların korunması için *Beytŕ'l-MĒl* kurulmuştu. Önceleri toplanan para devletin ihtiyaçları için kullanılıyordu. Ancak devletin gŕçlenmesiyle birlikte toplanan para ihtiyaçlara kullanıldıktan sonra artıyordu işte o zaman bir devlet hazinesi oluŐturulması gereği duyuldu. Devlet gelirlerinin toplanması kadar dağıtılması da ŕnemli bir iş haline gelmiŐti. Bu iş için Hz. Ömer bir divan kurmuştu. Bu gelirlerin dağıtıldığı yerler Kur'an-ı Kerim'in HaŐr Suresi 7 ve 10. ayetlerine gŕre yapılmıştı. (Kayaoğlu, 1985: s.76-84)

Emeviler ve Abbasiler zamanında, başta askeri ve mali alanlarda çeşitli devlet hizmetlerine bakan kurumlara da divan denilmiştir. Bu devirde de kabilelere göre divan defterlerine kayıt geleneği uygulanmıştı. Bu divan defterleri Basra, Kûfe ve Fustat gibi merkezlerde de tutulmaya başlandı. Bunun üzerine Dımaşk'taki *Divânü'l-Harâc* merkezi divan oldu ve ed-Divân olarak adlandırıldı. Daha sonra ki dönemlerde her dokümanın bir kopyasının saklanacağı *Divânü'l-Hâtem* adıyla bir divan daha tesis edildi. Bu sayede sahtekârlığı önlemek için bir kontrol mekanizması oluşturuldu. Daha sonra Muâviye *Divânü'l-Berîd*'i de faaliyete geçirdi. (Ed-Durî, c.IX, 1994: s.378)

Abbasiler, Emeviler'in divan sistemini geliştirip daha yaygın bir hale getirdiler. Vezaret makamını aracı yaparak merkezi bir bürokratik yönetim sağladılar. (Ed-Durî, c.IX, 1994, s.379) Abbasiler devrinde divanlar daha çok Sâsâni etkisi altında kaldı. İmparatorluk üzerinde kurulan yeni sultanlıklarda ihtiyaçlarına uygun divanlar veya genel müdürlük görevi yapan daireler kurdular. Tarım ekonomisine dayanan Abbasiler de en önemli divan *Divânü'l-Harâc*'dir. Gayrimüslimlerden alınan harâc burada toplanırdı. Halifenin önemli ve gizli işlerine bakan *Divanü'l-İnşa* ikiye ayrılırdı. Gizli işlere bakan *Divânü'l-Sır*, gelen evraka bakan ise *Divânü'l-Murasalat*'tı. Emeviler zamanında düzenlenen *Divânü'l-Berîd* de Abbasiler zamanında sadece posta işlerine bakmakla değil aynı zamanda taşradaki memur ve yüksek görevlileri denetlerdi. Yani aynı zamanda bir iç casusluk divanıydı. Hz. Ömer zamanında kurulan Divânü'l-Cünd bu dönemde de varlığını sürdürmüş ve askerlik işlerine bakmıştı. Divânü'l-Mezâlim zulümden yakınanların işlerine bakan bu divan, bir türlü Yargıtay ve Danıştay hatta vergi itiraz komisyonu yerindeydi. Yani kadılarından ve diğer devlet memurlarından şikayetçi olanlar bu divana başvururlardı. (Üçok, 1968: s.138-140)

Divanlar özellikle III-IV (IX-X) yüzyıllarda önemli bir gelişme gösterdi. Mahalli divanların kayıtlarının kopyaları genellikle Divânü'l-Harâc'ta toplanıyordu. Ancak III. (IX.) yüzyılın ortalarında her eyaletin merkezinde özel bir haraç divanı da yer alıyordu. (Ed-Durî, c.IX, 1994: s.379)

İktâ, sözlükte *kesmek*, *ayırarak* anlamındaki *kat* kökünden gelir. Terim olarak iktâ, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder. Kendisine iktâ verilen kişiye *iktâî*, *iktâdâr*, *muktâ* gibi adlar verilir.

İktâ verebilme yetkisi hükümdara aittir. İslamiyet'ten önce Arabistan'ın kuzey keismlerinde coğrafi şartların elverişsizliği nedeniyle iktâyâ rastlanmaz. Güney Arabistan da ise iktâ benzeri bir uygulama yapılmaktaydı. Fakat İslamiyet'ten sonra Hz. Peygamber ile birlikte iktânın değişik şekillerde uygulandığını görmekteyiz. Hz. Peygamber devrinde topraklar genellikle kalpleri İslam'a ısındırılmak istenen kimselere iktâ ediliyordu. Bu nedenle çok sayıda kişiye iktâ verilmişti.

Emeviler döneminde iktâlar çoğalmış ancak saltanat sisteminin mantığına uygun olarak belli bir kabileye mensup kimselere verilmiştir. Aynı şekil de Abbasiler devrinde de iktâlar devletin siyasi önceliklerine göre verilmişti. Bu dönemde de halifenin şahsına bağlı bir haccân sınıfının yetiştirilmesi hedeflenmişti. Dağıtılan toprakların çoğunluğu ise iktidara gelindiğin de el konulan Emevi iktâlarıydı.

Hz. Peygamber döneminde iktâların dağıtımında İslam'ın tebliği ve yayılması hedeflenirken Dört Halife devrinde fetih sonrası ortaya çıkan sorunların çözümlenmesi

amacı öncelik kazanmıştı. Emevi ve Abbasiler de ise saltanatın devamını sağlamak için bu sistem tercih ediliyordu. (Demirci, c.XXII, 2000: s.43-44)

E. NİZÂMIYE MEDRESELERİNDEN ÖNCE EĞİTİM FAALİYETLERİ

İslâmiyet'te eğitime verilen önemin en belirgin örneği Hz. Peygamber'e ilk olarak "Oku" emrinin indirilmesi ve Kur'an-ı Kerim'de bilimi teşvik eden ayetlerin bulunmasıdır. (Sarıçam-Erşahin, 2008: s.123)

Hz. Peygamber döneminden itibaren eğitim ve öğretime önem verilmiş, birçok devlet bu alanda çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bunun sistemli bir hale getirilmesi Selçuklular zamanında Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliği sırasında olmuştur. Onun öncülüğünde inşa edilen medreseler programlı eğitim sürecini başlatmıştı.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde eğitim kuruluşları kişisel çabalar sonucu oluşanlar ve çeşitli amaçlarla kurumlaşmış sayılan okullar olarak iki gruba ayrılmaktaydı. Bu kurumlaşmış sayılan okullar da halka açık olanlar ve özel eğitim okulları olmak üzere iki grupta toplanmaktaydı. Halka açık olarak eğitim verilen kurumlar küttâp olarak anılmaktaydı. Küttâp mekânı olarak bazen bir hurma ağacının altı, bazen bir çadır, bazen de bir şahsın evi kullanılırdı (Zeyd b. Erkam gibi). Bunların dışında bir de camiler ya da mescitler de eğitim veriliyordu. Fakat bunlar daha çok hutbe, vaaz ve sohbet şeklinde gerçekleşiyordu.

Emeviler döneminde de camiler eğitim amacıyla kullanılıyordu. Büyük camiler öğrencilerle dolup taşıyordu. Ayrıca bu dönemde Suriye Çölü de Emevî veliahtlarının ve dil öğrenmek isteyenlerin fasih Arapça ve Arap şiirini öğrenmeleri için bir okul

durumundaydı. Eğitimin önemli bir kısmı da saraylarda gerçekleştirilirdi. Abdülmelik b. Mervan zamanından itibaren saraylarda sürekli görev yapan bir yetiştirici, terbiyecisi bulunmuştu. Emeviler döneminde bunların yanı sıra ayrıca kütüphanelerin de sayısı artırılmıştı.

Abbasiler döneminde okullar ve kütüphaneler başta büyük şehirler olmak üzere İslâm dünyasının her tarafına hatta köylere bile yayılmıştı. Bu dönemde herkesi okur yazar yapmak hedeflenmişti. Bu amaçla çok sayıda okul açılmıştı. Bu durum o dönem için önemli bir atılım sayılmaktadır.

Bütün bu eğitim faaliyetleri zamanla yeterli gelememiş hatta kendi dönemleri için de çeşitli sorunlar oluşturmuşlardı. Örneğin camilerde ders veren hocalarla öğrencilerin seslerinin yükselmesi gürültüye sebep olmakta bu da namaz kılmak için camiye gelenlerin ibadetini engellemekteydi. Hatta bu yüzden Kahire'deki Ezher Camii 378/988 yılından itibaren eğitime tahsis edilmiş, sadece cuma namazlarında ibadete açılmıştır. Ancak bu da kesin bir çözüm olmamıştır.

Selçuklular Bağdat'ı fethetmelerinin ardından Şii Fatımîler'in dini öğretilerine karşı Sünnî düşüncenin esaslarını ortaya koyacak bir eğitim sistemine ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı. (Sarıçam-Erşahin, 2008: s.127-131)

Alp Arslan zamanında Nizâmü'l-Mülk tarafından medreseler kurulmuş, eğitim burada bir sisteme bağlanmıştır. Medreselerde herkese eşit bir şekilde eğitim imkânı sunulmuş böylece okumak isteyenler maddi durumu olmasa dahi eğitim görebilmiştir. Medreselerde ayrıca öğrencilere burs bağlanmış ve kalacak yer imkânı sağlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI

1.1.1. Nizâmü'l-Mülk'ün Hayatı ve Memuriyeti

“10 Nisan 1018 tarihinde Doğu İran da bulunan Horasan’ın Tûs şehrine bağlı Nûkan kasabasında dünyaya geldi. Gerçek adı Ebû Ali Hasan olan Nizâmü'l-Mülk Nûkan’da doğmuş olmasına rağmen Tûsî (Tuslu) olarak tanınmıştır. Babası Ali, Nûkan Dihkanı (Sümer, c.IX, 1994: s.289) Ali b. İshak’ın hizmetinde vazife gören servet sahibi bir adam idi. “Annesi ise o daha çok küçükken vefat etmiş kendisini sütanneler büyütmişti (İbnü'l-Esir, c. X, 1987: s.144).” Biraz büyüyünce Hasan Arapça öğrenmiş ve genç yaşta İslam hukuku (fikh)’nda yetkililer arasında yer almış, edebiyat alanında da sivrilmiş, zamanının iyi yazan ve konuşan seçkin bir kişisi olmuştur. Daha sonra devlet işleriyle ilgilenmiş ve idarecilik alanına girdiği zaman birçok konuda yeterli bilgi sahibi olmuştu. “Başlangıçta babası Ali ile birlikte Gazneliler Devleti’nin Horasan Valisi Ebu'l-Fazl Sûrî’nin hizmetinde bulunmuştur. Dandanakan Meydan Muharebesi (24 Mayıs 1040) ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulduktan sonra Hasan, Horasan’a dönerek Selçuklu hizmetine girmiştir (Köymen, 1999: s.XV-XVI).” Selçuklu İmparatorluğunda memur olarak hizmete başlayan Nizâmü'l-Mülk daha sonra ön plana çıkarak vezirlik koltuğuna oturmuş ve devlet yönetiminde önemli rol oynamaya başlamıştır.

O'nun asıl rolü Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine baş gösteren taht mücadelesinde görülür.

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu tahtına Sultan Alp Arslan geçmiş ancak Şadüddeve Kutalmış kendisine karşı isyan etmiştir. Bunun sonucunda Alp Arslan Kutalmış'ın üzerine hareket etmiştir. Önce vazgeçmesini emretmiş fakat Kutalmış ise red etmiştir. Kutalmış'ın güçlü ordusu karşısında bir anlık tereddüt yaşayan Alp Arslan'a Nizâmül-Mülk şu sözleriyle cesaret vermiştir: Horasan'da senin için öyle bir asker hazır ettim ki bunlar sana yardım ederler, yardımsız bırakmazlar ve senin için, hiçbir zaman hedeften sapmayacak ok atarlar, bunlar da âlimler ve zahitlerdir. Bunları in'am ve ihsan ile sana en büyük yardımcı kıldım.(El-Bundarî, 1943: s.28) Bunun üzerine vezir Nizâmü'l-Mülk bütün savaş aletlerini kuşandı (Ahmed b. Mahmud, 1977: s.55) ve iki asker karşı karşıya geldi.

Nizâmü'l-mülk ikinci büyük rolünü Melikşah'ın tahta çıkışı sırasında oynar. Melikşah'ın hükümdarlığını tanımayan amcası “Kavurd ülkeyi ele geçirmek amacıyla Rey'e hareket etti. Fakat Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah ondan daha önce Rey'e vardılar.”(İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.58) “Melikşah ile amcası Kavurd arasında geçen savaşta, imparatorluk ordusunun Türk unsuru hareketsiz kaldı. Ancak vassal hükümdarların vassallık şartları gereğince verdikleri yardımcı güçler, Kavurd'un küçük ordusunu yenmeye yetti. Kavurd yakalanarak hapsedildi. İmparatorluk ordusu mensupları, taht adaylarının yenilmesine ve esir edilmesine sebep oldukları için vassal devlet güçlerinin obalarını yağma edip; ayrıca maaşlarının artırılmasını istediler; istekleri yerine getirilmeyince “yaşasın Kavurd” diye bağırıldılar. Bu çetin işin çözümlenmesi için genç hükümdardan tam yetki alan İranlı vezir, ordu mensuplarına, akşam sultanla görüşerek, neticeyi yarın kendilerine bildireceğini söyler; gece Kavurd'u

yayının kirişi ile boğdurur; ertesi gün ordu mensuplarına “Amcası Kavurd Bey, yüzüğünün taşında sakladığı zehiri içerek intihar ettiği için sultan çok üzgündür” der. Taht adayları Kavurd’un öldüğünü öğrenen ordu mensupları dağılırlar. (Nizâmü’l-Mülk, 1999: s. XVII)

Melikşah bunun sonucunda “Nizâmü’l-Mülk’ün mevcut ıktalarına zam yaptı. Ona hil’at giydirdi ve “atabeg”(el-emiru’l-vâlid) gibi unvanlar verdi”(İbnü’l-Esir, c.X, 1987:s.59). Genç şehzadelerin eğitimleri ve ülkelerini idare ile görevli Türk beylerine mahsus olan “atabey” unvanının bir sivil İranlı olan Nizâmü’l-Mülk’e verilmesi dikkat çekicidir. (Nizâmü’l-Mülk, 1999: s.XVII)

1.2. ALP ARSLAN ZAMANINDA NİZÂMÜ’L-MÜLK

1.2.1. Nizâmü’l-Mülk’ün Alp Arslan’ın Hizmetine Girişi ve Kutalmış İsyanı

Önceleri babasıyla beraber Horasan valisi Ebu’l-Fazl Sûrî’nin maiyyetinde bulunan Nizâmü’l-Mülk daha sonra Horasan İsfefsâlârî’nin yanında çalışmıştır. Ardından Çağrı Bey’in Belh Valisi Ali b. Ş’adan tarafından vilayet işleriyle görevlendirilmiş (Taneri, 1967: s.8) onun yanında itibar kazanmış, kabiliyet ve güvenilirliği ile dikkat çekmiş ve bu vasıflarıyla tanınmıştır. Ebu Ali b. Ş’adan vefatı yaklaşınca Melik Alp Arslan’a Nizâmü’l-Mülk’ü tavsiye etti.(İbnü’l-Esir, c.X, 1987: s.144). Ayrıca Çağrı Bey’in de tavsiyesi ile “kâtip” olarak Alp Arslan’a intisab etmiş melikliği ve hükümdarlığı sırasında kendisine vezirlik yapmıştır (Taneri, 1967: s.8)

İbnü’l Esir de anlatılan başka bir rivayete göre ise, Nizâmü’l-Mülk ilk zamanlar Belh hâkimi Emir Tâcir’in kâtibiydi. Fakat bu emîr her yıl onun malını müsadere eder,

elinde ne varsa alır ve “Palazlandın ey Hasan!” derdi. Sonra ona bir at bir de kamçı verip: “Bu sana yeter” derdi. Bu durum uzun süre devam edince Nizâmü’l-Mülk iki oğlu Fahrulmülk ile Müeyyidülmülk’ü saklayıp Alp Arslan’ın babası Çağrı Bey Davud’un yanına kaçtı. Yolda atı durunca Nizâmü’l-Mülk: “Allah’ım Senden beni kurtaracak bir at niyaz ediyorum.” diye dua etti. Çok gitmeden altında yarış atı olan bir Türkmen’e rastladı. Türkmen ona: “Atından in.” dedi, o da indi. Türkmen iyi cins atını ona verip Nizâmü’l-Mülk’ün atını da kendine aldı ve ata binip Nizâmü’l-Mülk’e: “Ey Hasan, beni unutma!” dedi. Nizâmü’l-Mülk daha sonra Merv’e gitti ve Çağrı Bey’in huzuruna çıktı. Çağrı Bey onu görünce elinden tutup oğlu Alp Arslan’a teslim etti ve ona “Bu Hasan-ı Tûsî’dir; Onu teslim al ve bir baba kabul et; sakın muhalefet etme.” dedi. Emir Tacir, Nizâmü’l-Mülk’ün kaçtığını duyunca peşinden Merv’e gitti. Çağrı Bey’e; “Bu benim kâtibim ve nâibimdî, malımı almış” dedi; bunun üzerine Çağrı Bey ona: “Git Muhammed ile yani Alp Arslan ile konuş” dedi, fakat Tacir Alp Arslan ile konuşmaya cesaret edemedi, onu bırakıp döndü.(İbnü’l-Esir, c.X, 1987:s. 144)

Melikliği sırasında Alp Arslan’ın yanında bulunan Nizâmü’l-Mülk Hükümdarlığı sırasında da Alp Arslan’ın yanında olmuş hatta onun tahta çıkışında önemli rol oynamıştır. Şöyle ki; “İhtiyar Tuğrul Bey, ölürken veziri Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin teşviki ile öteki kardeşi Süleyman’ı veliaht gösterir. Bunun için ordu mensuplarından yeminle söz alır. Fakat, aradan çok geçmeden taht iddiacısı olarak ortaya çıkan (Alp Arslan’ın babası olan Çağrı Bey’in amcası Arslan Yabgu’nun oğlu) Kutalmış ile başa çıkamayacağını anlayan Kündürî, Alp Arslan’ı yardıma çağırır. Hasan Tûsî, güçlü Kutalmış’a karşı mücadele de tereddüde düşen Alp Arslan’a “Horasan’da dua okları şaşmayan 12.000 din adamı zaferin için Allah’a yalvarıyor” demek suretiyle O’nun moralini yükselttiği gibi, kendisi de asker elbisesi giyerek orduyu savaş düzenine

sokmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşların da yaptığı gibi, ordusuna kamçısı ile hücum işareti vermiş olan Alp Arslan'ın Kutalmış'ın su altında bıraktığı alanı bata-çığa geçerek savaşı kazanmasında ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmesinde âmil olmuştur.(Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.XV-XVII- İbnü'l-Esir, c.X, 1987: s.27)

1.2.2. Nizâmü'l-Mülk Kündürî Çekişmesi

Selçukluların ilk ünlü veziri Kündürî" (Taneri, 1967: s.6) Alp Arslan tahta çıktıktan sonra da bir müddet vezirlik yapmıştır. "Alp Arslan daha önce kendi hizmetinde bulunduğu için Kündürî'yi yanında gezdirerek birçok şehrin halini ve kanunlarını ondan soruyordu. Bu durumu çekemeyen Nizâmü'l-Mülk Sultan Alp Arslan'ı Kündürî'yi öldürmesi konusunda sürekli teşvik ediyordu. "Akıbet onun öldürülmesine icazet verdiler. Amidülmülk, kendisini öldürecek olan kişiden bir mühlet istedi. Abdest alıp "iki rekât namaz kıldı, kendisini öldürmeye memur edilen adama yüz dinar verdi ve kendisinden : " öldükten sonra beni zemzem ile yıkadığım bu esvap ile göm, diye rica etti"(Hüseyinî, 1999: s.14: Reşîdü'd-din Fazlullah, 2010, s.110) ve cellada " Nizâmü'l-Mülk'e de ki: Türkleri veziri ve divan erbabını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan kazdığı kuyuya kendi düşer." (İbnü'l-Esir, c.X, 1987:s.24) Dedi. "Amidülmülk'ün öldürülmesi üzerine Nizâmü'l-Mülk'ün işi yoluna girdi, güneşinin ziyası parladı, nefsi, isteklerini elde etti, sancağı yükseldi kalemi yürüdü mevki yüceldi, siyadeti dal budak saldı kılıcı kesti ve bulutu şimşeklendi." (El-Bundârî, 1943:s.30: Yazıcı-Zâde 'Alî, 2009: s.91)

Böylece Kutalmış isyanında Nizâmü'l-Mülk'ün yardımını gören Alp Arslan Selçuklu tahtına geçtikten sonra eski veziri Kündürf bir ara vezirliğe devam edebilmişse de Nizâmü'l-Mülk'ün kıskırtmalarıyla tutuklanarak azledilmiş ve vezarete Nizâmü'l-Mülk el-Hasan bin Ali bin İshak Tûsî getirilmiştir. “Ardından Bağdat Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah tarafından kendisine Nizâmü'l-Mülk (salatanatın düzeni) ve Kıvâmu'd-devle (devletin direği) lakapları verilmiştir(1064).”(Nizâmü'l-Mülk,1999:s.XVII)

1.2.3. Alp Arslan Dönemindeki Diğer Gelişmeler

Sultan Alp Arslan tahta geçtikten sonra dört bir yana seferler düzenledi. Önce İran'ı aldı. Ardından Hazar bölgesini ve daha sonra da Kafkas topraklarına ilerledi. Gürcü Padişahı Bakrat Giyorg sulh talep edip kızını Sultan'a vermeyi ve her sene vergi ödemeyi kabul etti. Sultan Gürcü Prenses'i istemedi ve bir müddet sonra Nizâmü'l-Mülk'e bağışladı. (Reşîdü'd-din Fazlullah, 2010: s.111)

Fetih hareketlerine devam edildi. Anadolu akınlarını Alp Arslan'ın kardeşi Yakûtî Bey idare ediyordu. 1058 yılında Kars yakınlarında bulunan Ani Kalesi kuşatıldı fakat alınamadı. Daha sonra Van Gölü çevresindeki kalelerin çoğu feth edildi.

1.2.4. Rum Seferi ve Ani Kalesi'nin Fethi

Sultan Alp Arslan Rumlarla çarpışmak ve cihad etmek maksadıyla Rey'den Azerbaycan üzerine hareket etti. Merend'e bulunduğu sırada birçok defa cihada çıkan

Tuğtekin adında bir Türkmen emiri yanına geldi. Yanında bölgeyi iyi tanıyan ve birçok defa cihada çıkmış olan çok sayıda askeri vardı. Tuğtekin Sultan'ı Rum diyarına yürümeye teşvik etti. Kendisine kılavuzluk yapacağına söz verdi. Dar geçitlerden ve dağ yollarından geçerek Nahcivan'a vardılar. Sultan Aras nehrini geçmek için gemi yapılmasını emretti. Bu sırada Azerbaycan'a bağlı olan Hoy ve Selemas şehri sakinleri itaat etmiş olmanın gereğini yerine getirmediler ve şehirlerine kapanıp savunmaya çekildiler. Bunun üzerine Sultan Horasan Amidini üzerlerine gönderip itaat etmelerini istedi. Bunun üzerine Hoy ve Selemas şehirleri itaatlerini arz edip Sultan'ın taraftarları ve askerlerine katıldılar.

Sultan Alp Arslan gemi yapımı ve asker toplama işini halledince Gürcistan üzerine sefere çıktı. Oğlu Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ü kendi yerine bıraktı. Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk Rumların bulunduğu bir kalenin üzerine yürüdüler. Birçok askerleri burada öldürüldü bunun üzerine Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk atlarından inerek kaledekilerle savaştılar. Kale kumandanı öldürüldü ve kale zapt edildi. Oradan da içinde akarsular ve bostanlar bulunan bir başka kaleyi daha feth ettikten sonra, Melikşah, Sürmani Kalesinin yakınlarında bulunan bir başka kaleyi daha feth etti ve tahrip etmek istedi ancak Nizâmü'l-Mülk buna izin vermedi. Burası Müslümanlar için bir uç kalesidir diyerek orayı insanlar, zahireler ve silahlarla doldurup diğer kalelerle beraber Nahçıvan Emirine teslim etti.

Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah daha sonra Meryemnişin şehrine yürüdüler. Burada çok sayıda papaz ve rahip bulunuyordu. Ayrıca burası müstahkem bir şehirdi, surları büyük ve sağlam taşlardan yapılmıştı. Nizâmü'l-Mülk savaşmak için gerekli gemi ve teçhizatı hazırlattıktan sonra savaşa girdi. Gece gündüz savaşa devam edildi kaledekilerin bu duruma canı sıkıldı moralleri bozuldu. Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk

şehre girdiler, manastırları yakıp yıktılar. Halkın çoğunu öldürdüler bir kısmı da Müslüman oldu ve ölümden kurtuldu.

Alp Arslan daha sonra oğlunu ve Nizâmü'l-Mülk'ü yanına çağırdı. Melikşah yol boyunca birkaç kaleyi daha ele geçirmiş ve sayılamayacak kadar Hristiyan esir almıştı. Selçuklular daha sonra Sebidshehir'e yürüdüler ve birçok Müslümanın şehit düştüğü çetin savaşlardan sonra burayı zapt ettiler. Daha sonra Gürcülerle yapılan savaşın ardından Alp Arslan Kars ve Ani'ye yürüdü. Oraya varınca şehrin müstahkem ele geçirilemeyecek vaziyette olduğunu gördü. Dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi. Öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı.

Ani büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu çok kalabalıktı. Beş yüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp sıkıştırdı. Ancak Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buradan umut kesmişlerdi. Sultan ahşap bir burç yaptırıp içini savaşçılarla doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi, böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek için uğraşırken Allah'ın bir lütfü olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girip şehri ele geçirdiler. Birçok kişi öldürüldü bir o kadar da esir alındı. (İbnü'l Esir, c.X,1987: s.28)

1.2.5. Kavurd'un İsyanı

Sultan Alp Arslan çıktığında bunu öğrenen kardeşi Kavurd daha önce Tuğrul Bey adına olduğu gibi Alp Arslan adına da hutbe okuttu, ardından da kendi adını adını

okutmayı ihmal etmedi. Bu şekilde kardeşi Alp Arslan'ın yüksek hâkimiyetini kabul ettiğini bildirdi. Sonra, Alp Arslan'a yazdığı mektupta, ele geçirdiği devlette ve hazinelerde payı bulunduğunu, fakat kendisinin maddi olarak sıkıntı da olduğu için emrinde çalışanların ihtiyaçlarını karşılayamadığını belirtti. Dininin ve mürüvvetinin müsaade ettiği ölçüde kendisine ihsanda bulunmanın onun her zaman yaptığı hareketlerden olduğunu, arzusunu yerine getirmediği takdirde de kendisine teşekkür edip, Tanrı'ya bırakacağını ve Selçuklu Sultanın teveccühüne razı olacağını bildirdi. Böylece kardeş rekabeti halledilmiş oluyordu. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.31)

Bu arada Şebankara devleti hükümdarı, Fazlaveyh Alp Arslan'ın Rum gazasında bulunmasından faydalanarak, Kavurd'un elinde bulunan araziye hücum etmişti. Sonunda Kavurd'a mağlup olunca, Fazlaveyh onu bu sırada Hemedan'a gelmiş olan Sultan'a şikâyet etmiş, bunun üzerine Sultan önce onun emrine bir miktar asker vererek, Kavurd'un adamlarını çıkarmaları için Şiraz'a göndermiş, arkasından kendisi buraya gelmiştir (Aralık 1064). Burada bulunan Kavurd, ağırlıklarını, haremmini ve hazinelerini Kirman'a göndermiş, kendisi de deniz tarafında bulunan bir kaleye sığınmıştır. Alp Arslan'ın ordusuna mensup askerler, Kavurd'un askerlerine hücum ettikleri zaman, onlar hemen Alp Arslan'dan aman dilemişlerdir.

Aradan üç yıl geçtikten sonra Alp Arslan Tekrar Kirman'a gitmiştir. Kavurd'un veziri kendisini Sultan'a karşı isyana teşvik etmiştir. Bunun sonucunda Kavurd Alp Arslan adına hutbe okutmayı kesmiştir. Alp Arslan, Kirman'a hareket etmiş ve buraya varınca, kardeşi Kavurd'u katına davet etti. Halbuki, Kavurd, Berdesîr şehrinin sağlam surları arkasına sığınmıştı. Daveti cevapsız kalan Alp Arslan, Altuntaş ve Çavlu adlı iki hâcib'in kumandasındaki öncü kuvvetlerini bu şehre sevketti. Kendisi arkadan geliyordu. Şehirden çıkan Kavurd'un kuvvetleriyle Selçuklu İmparatorluğu'nun öncü

kuvvetleri karşılaştı. Şiddetli bir savaştan sonra Kavurd'un öncü kuvvetleri bozguna uğradı, iki atlı ile kaçarak Ciruft şehrine kapanan Kavurd, buradan Alp Arslan'a elçi göndererek, itaatini arz etti ve affedilmesini diledi. Sultan Alp Arslan kardeşi Kavurt'u affetti. Fakat aradan iki yıl geçtikten sonra Kavurd'un tekrar isyan ettiğini görüyoruz. Bu sefer Fars Şebankare hükümdarı Fazlaveyh ile ittifak etmiştir. Fazlaveyh meselesini veziri Nizâmü'l-Mülk'e bıraktıktan sonra Sultan Alp Arslan tekrar Kirman'a hareket etti. Sultan Kavurd'un içinde bulunduğu Berdesîr şehrini kuşattı. Kavurd, Alp Arslan'a mektup yazarak, yine affedilmesini istedi. Bu sırada Alp Arslan'ın adamlarından birisi gelerek, kardeşi Kavurd'un ordusundaki askerlere bir mektup yazıp, vaadlerde bulunduğunu, neticede kendisine karşı ansızın hücumu karar verdiklerini ihbar etti. Araştırma sonunda durum açığa çıktı. Sultan, Kardeşi Kavurd ile kendisine karşı işbirliği edenleri öldürttü. Fakat sonradan bununla iş bitmediğini, ordusunun büyük kısmının Kavurd ile anlaşmış olduğunu öğrenen Sultan derhal Şiraz'a, sonra da İsfahan'a döndü (Ekim 1069).

Sultan'a göre, en başından beri kardeşi Kavurt ile arasını açan, Kavurd'un oğlu Sultan Şah'tır. Bu sebeple Alp Arslan onu kendisine teslim etmesini Kavurd'tan istemiş, fakat red cevabı ile karşılaşmıştır. Buna kızan Sultan, Fars'ı, hattâ Kirman'ın bir kısmını Kavurd'un elinden almıştı. Şimdi aynı Sultan Şah, Alp Arslan'a mektup yazarak, katına gelip itaatini arz etmek istediğini bildirmişti. Sultan Şah huzuruna geldiği zaman, Alp Arslan ona aşırı derecede ikramda bulunmuş; at, elbise ve 10.000 dinar tutarında başka şeyler vermişti. Sultan Şah, Alp Arslan'a, babası Kavurd ile savaşarak, Kirman'ı onun elinden almak istediğini, bu hususta kendisine yardım etmesini teklif etti. Sultan onu binlerce Türk ve Türkmen ile birlikte Kirman'a gönderdi (1069-1070).

Sultan Şah kendisine karşı çıkan babasına mağlup olduğu için bu teşebbüsten de bir sonuç alınamadı. “Böylece Kavurd meselesi Alp Arslan’ı pek çok defa meşgul etmesine rağmen halledilememiş bir mesele olarak halefi Melikşah’a miras kalmıştır.” (Nizâmü’l-Mülk, 1999: s.32)

1.2.6. Kirman Meliki’nin Alp Arslan’a İsyanı

Kirman Meliki Kara Arslan’ın cahil bir veziri vardı. Bu vezirinin kışkırtmalarıyla Sultan Alp Arslan’a isyan etti. Böylece bağımsız olacağını hatta onun kendisine bağlanacağını zannetti. Vezirine uyan Kirman Meliki Kara Arslan, Sultan Alp Arslan adına okutulan hutbeye son verdi ve böylece itaatten çıkmış oldu. Sultan haberi alınca kirman hareket etti. Alp Arslan’ın öncü birlikleriyle Kara Arslan’ın öncü birlikleri Kirman yakınlarında karşılaştılar Kara Arslan’ın öncüleri bozguna uğrayıp geri çekildi bunu duyan Kara Arslan Ciruft’a girip Sultan haber göndererek affedilmesini istedi. Sultan onu affetti ve ülkesini ona iade etti. (İbnü’l- Esir,c.X,1987: s.38)

Sultan daha sonra Kirmân’dan Fars’a hareket etti, Istahr şehri ve kalesini fethetti. Fars bölgesindeki bütün kaleler Sultan’a itaat arz etti sadece “Behenzâd” denilen bir kale kaldı. Nizâmü’l-Mülk bu kale üzerine yürüdü, kalenin bulunduğu dağın eteklerinde durup muhasaraya başladı ve okçulara isabet ettirdikleri, her bir ok karşılığında bir avuç dinar, taş atan herkese de değerli birer elbise verdi. Muhasaranın on altıncı günü kale fethedildi. Sultan Alp Arslan fetihten sonra Nizâmü’l-Mülk’ün yanına geldi. Bu fetih sebebiyle Nizâmü’l-Mülk’ün sultan katındaki itibarı ve mevkii

çok yüceldi. Sultan onun mevkiini üst seviyeye çıkardı ve yetkisini artırdı. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.38)

1.2.7. Sultan Alp Arslan'ın Halep Seferi

Haleb'de Mahmud b. Salih b. Mirdas, Emîru'I-Mü'minîn el-Kâim Biemrillâh ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okuttu. Daha sonra Alp Arslan Halep üzerine yürüdü. El-Kâim Biemrillâh'ın elçisi Sultan'ın huzuruna çıktı. Halep hakiminin el-Kâim Biemrillâh adına hutbe okuttuğunu ve hil'âtler giydiğini Sultan'ın huzuruna çıkmak istemediğini söyledi. Sultan Alp Arslan “Onlar hâlâ “Hayya ala hayri' l-amei” şeklindeki şîr ezanını okutmaya devam ettikten sonra hutbe okutmuşlar ne ifade eder? Mutlaka huzuruma gelip yer öpmesi gerekir.” Dedi. Halep hakimi Mahmud buna yanaşmayınca şehir kuşatıldı. Şehre yaklaşıldığı sırada durumun aleyhine geliştiğini gören Mahmud annesini de yanına alarak Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan onlara iyi davrandı hil'âtler vererek Halep'e iade etti. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.44)

1.2.8. Malazgirt Savaşı

Rum padişahı Ermanus'un çok sayıda askerle sefere çıktığı haberi Sultan'a ulaştı. Alp Arslan haberi alınca süratle Azerbaycan'a yürüdü fakat Rum meliki Ermanus Halat şehrini tutmuştu. Sultan'ın yanında ancak hassa askerleri bulunuyordu, askerlerini biriktirmek, her taraftan dini fırka ve kabileleri cihada çağırmak için memlekete dönmeyi münasip görmedi. Veziri Nizâmü'l-Mülk'ü ve zevcesi hatunu, ağırlıkları ile

beraber Tebriz'e gönderdi. Kendisi seçme adamlarından on beş bin süvari ile kaldı. Rum melikinın yanında ise üç yüz binden ziyade asker bulunuyordu ve bunlar, Rum, Rus, Guz, Kıpçak, Gürcü, Ebhaz, Hazer, Frenk ve Ermeni'den oluşuyordu. Sultan zaman kaybetmemek gerektiğini anlamıştı. Seçkin askerleriyle ve has cemaatiyle muhabereye teveccüh etti ve “nefsimi Allah yolunda feda edip ecir bekleyeceğim eğer şehit olmak saadetine nail olursam, uçan toz yığından teşekkül eden kabrim, yeşil kuşların havsalasıdır. Eğer galip olursam ne bahtiyarım ki bugünüm dünümden hayırlı olarak geceye girmiş olurum,” dedi. Daha sonra Allah'a tevekkül ederek ordusuyla birlikte harekete geçti. (El-Bundârî, 1943: s. 37-38)

Sultan, düşmana yaklaştığında bir öncü birliği çıkardı. Bu birlik Ahlat yakınlarında Rum İmparatoru'nun gönderdiği öncü birliğini yenilgiye uğrattı ve kumandanlarını esir alarak Sultan'ın huzuruna çıkardı. Alp Arslan onun burnunu kestirdi ve ele geçirilen haçı Nizâmü'l-Mülk'e gönderip onu Bağdat'a yollamasını emretti. (İbnü'l-Esir, c.X, 1987: s.45)

İki ordu birbirine yaklaşıncı Sultan Alp Arslan İmparator'a elçi göndererek barış teklifinde bulundu ancak Rum İmparator'u bunu red etti. Cuma günü sabah saatlerinde başlayan savaşı Selçuklu ordusu kazanmış ve Rum İmparator'u esir edilmişti. İmparator'un esir edilmesiyle ilgili kaynaklarda şöyle bir hikaye nakledilir: Sadüdevle Gührayin'in bir kölesi vardır, onu hediye olarak Nizâmü'l-Mülk'e verir, fakat Nizâmü'l-Mülk onu red etmiş, ona bakmamıştır. Bunun üzerine Gührayin köleyi Nizâmü'l-Mülk'e kabul ettirmek için çok teşviklerde bulunur. Nihayet Nizâmü'l-Mülk : bundan ne beklenir? Kim bilir belki de rum Melikini esir edip bize getirir, diye köle ile alay ederek, kadrini küçük görmüş ve şanını tahkir ederek söylemiştir, halbuki garip bir

tesadüf olarak Rum Meliki bu uşağın eline esir düşmüştü ki böylece Nizâmü'l-Mülk'ün sözü tevafuk etmiştir. (El-Bundârî, 1943: s.41)

Sultan Alp Arslan, Rum İmparatoru ile bir anlaşma yaptı. Buna göre imparator bir buçuk milyon dinar kurtuluş akçesi ödeyecek, istediği zaman kendine Bizans askeri gönderecek ve Bizans ülkesindeki bütün esirleri serbest bırakacaktı. Daha sonra imparator serbest bırakıldı ve ülkesine gönderildi.

1.2.9. Diğer Bazı Fetihler

Fars bölgesinde Sultan'a itaat etmeyen müstahkem bir kale vardı. Bu nedenle Sultan Alp Arslan, veziri Nizâmü'l-Mülk'ü bir orduyla Fars'a gönderdi. Nizâmü'l-Mülk Fazlun adıyla anılan kalenin önlerine gelerek muhasaraya başladı. Savaşın şiddetli olduğu sıralarda kaledekiler kaleyi teslim edeceklerini bildirerek emân istediler. Herkese garip gelen bu davranışın aslı sonradan anlaşıldı. Bunun sebebi kalede bulunan kuyuların hepsinin sularının bir gecede çekilmesi idi. Susuzluk onları teslim olmaya zorladı. Onlar emân isleyince Nizâmü'l-Mülk emân verdi ve kaleyi teslim aldı. Fakat Fazlûn kalenin kulesine sığındı. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk bir askeri birliği Fazlûn'un aile efradı ve akrabalarının bulunduğu yere gönderip onları kendine yollamalarını ve mallarını yağmalamalarını istedi. Fazlûn bu haberi duyunca bulunduğu yerden yanındaki askerlerle birlikte gizlice ayrıldı ve aile efradını müdafaa etmek üzere gitti. Nizâmü'l-Mülk'ün öncüleri karşısına çıkınca Fazlûn çok korktu. Yanındaki askerler dağıldılar, kendi de yerdeki otlar arasına saklandı. Askerlerden biri üzerine hücum edip esir aldı, Nizâmü'l-Mülk de onu alıp Sultan'ın yanına götürdü. Sultan da

ona emân verip serbest bıraktı. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.51:Ahmed b. Mahmud, 1977, s.73-74)

Daha sonra Abhaz meliki Bagrat Müslümanların ülkesine girip orayı ziyan ederek yağmaladı. Bunu duyan Alp Arslan derhal harekete geçti zaten uzun zamandır Bagrat üzerine sefer yapmak istemekteydi. Bu durum Sultan'a istediği fırsatı sunmuştu. Sultan Alp Arslan bütün ihtişamıyla Bagrat üzerine yürüdü. Şekki denilen güzel bir yere geldi buranın hanı Ahsartan Sultan'ı hediyelerle karşıladı. Ahsartan Sultan'ı Müslüman olduklarını ve onlara bu dini öğretmesini istedi. Bu duruma çok sevinen Sultan Ahsartan'a hazineden kıymetli taşlar ve eşyalar verdi. Hatta kendi atını da Ahsartan'a hediye etti. Sonra Sultan bir bilgin ve fâzıl kimseyi, Kur'ân'a saygıyı ve İslâm'ın merasim ve esaslarını öğretmesi için, Ahsartan'a hoca tayin etti. Ayrıca Ahsartan'ı yine ülkesinde han olarak bıraktı. O bölgede bulunan birçok kale kumandanı Ahsartan'ın Müslüman olduğunu ve Alp Arslan'a dost olduğunu öğrenince onlarda Müslüman oldular ve Sultan'ın itaatine girdiler. Böylece Sultan Alp Arslan savaşmadan birçok bölgeyi elde etmiş oldu. Bundan sonra Sultan Alp Arslan Ahsartan ve diğer bazı emirleri kılavuz edinerek Abhaz seferine devam etti. Bagrat'a vardıkları zaman her bir tarafa akınlar yaptılar. Ulaştıkları yerleri yağmaladılar ardından Tiflis'e vardılar. Biraz savaşır burayı da fethettiler. Sonra tarih yazarlarınca dünyanın en eski hamamı bulunan O hisarda Hıristiyanlar'ın da bir kiliseleri vardı. Ve buraya duyulan hürmet, Müslümânlar'm Kâ'be'ye saygıları gibi idi. Sultan burayı fethettikten sonra o kiliseyi cami yaptı.

Abhâz vilayetinde Tiflis'e yakın Salîb adında bir hisar daha vardı. Bu kalede de Hıristiyanlar'ın korkusuz ve meşhur savaşçıları mevcuttu. Sonra Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gayreti ile kısa bir savaştan sonra, o kale feth oldu. O ülke Alp Arslan'a boyun

eğdi. Abhaz Sultanı Bagrat bu hâli görüp, Alp Arslan'a büyük hediyeler ile elçi ve mektup gönderip, aman diledi ve cizye kabul edip, Sultan'ın emrine razı oldu. Mektub Sultan'a ulaştığı zaman, Bagrat'ın isteğini hoş karşıladı, bir miktar cizye tayin olundu. Ancak daha sonra Bagrat Sultan'a düşmanlığa başlayarak isyan etti. Bunun üzerine Sultan tekrar Bagrat'a sefer yaptı bu bölgeyi ele geçirdi ve bir müddet orada durarak düzeni sağladı. (Ahmed b. Mahmud, 1977: s.77-78)

Sultan Alp Arslan kendi döneminde birçok fetihler yaparak ve zaferler kazanarak devletini güçlendirmeye çalışmış, kendisinden sonrakilere güçlü bir devlet bırakmayı arzulamıştı. Sultanlığı sırasında kendisine siyasi ve askeri alan başta olmak üzere birçok konuda yardımcı olan vezir Nizâmü'l-Mülk adı sıkça zikredilmiş ve onun döneminde devlete hizmetlerde bulunarak itibarını artırmıştı. Vezir Nizâmü'l-Mülk siyasi ve askeri başarılarının yanında eğitim alanında da yatırımlar yapmıştı. Devletin gelişmesine katkı sağlayacak yeni nesilleri yetiştirecek olan ve kendi ismiyle anılan Nizâmiye Medreselerinin temelleri Sultan Alp Arslan döneminde atılmıştı.

1.2.10. Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Meliksâh'ı Veliht Tayin Etmesi

Fazlun kalesinin fethinin yanı sıra Sultan Alp Arslan Orta Asya'ya doğru ilerlemiş Cend ve Sayran'ı ele geçirmişti. Ardından Merv'e geçmiş ve oradan da Râyegân'a gitmişti. Devletinin emirlerinin de yanında bulunduğu bu sırada onlardan, kendisinden sonra oğlu Meliksâh'ı sultan tanyacaklarına dair söz ve yemin aldı, sonra Meliksâh'ı bir ata bindirdi ve eyer örtüsünü (gâşiye) omuzuna alıp onun önünde yürüdü.

Sultan daha sonra bütün emirlerine hil'atler verdi ve hâkimiyeti altındaki bütün beldelede onun adına hutbe okunmasını emretti, onlar da bu emri yerine getirdiler. Aynı zamanda Sultan, ülkeyi emirlerine ikta etti. Mâzenderân'ı Emir İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Harezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağşûr vilâyetini ve çevresini yakın adamlarından Mes'ûd b. Ertaş'a, İsfirâr'i da Mevdûd b. Ertaş'a ikta etti. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.34)

1.2.11. Sultan Alp Arslan'ın Öldürülmesi

Sultan Alp Arslan 465 yılı başında (Eylül 1072) Mâverâünnehir'e sefere çıktı. Bu dönemde Mâverâünnehir hükümdarı Şemsü'l-Mülk Tekin idi. Sultan Ceyhun üzerine bir köprü yaptırdı ve sayısı iki yüz bini geçen kalabalık ordusuyla bu köprüden yirmi küsur günde geçti. Alp Arslan'ın adamları 6 rebiyülevvel (20 Kasım 1072) günü "Yûsuf el-Harezmî" adıyla tanınan bir kale muhafızını huzura getirdiler. Sultan ondan ahvali soruyordu, o ise doğru cevap vermiyordu (Er- Râvendî, c.I, 1999 : s.118). Yûsuf el-Harezmî iki gulâmın refakatinde Sultan'ın tahtının yanına götürüldü. Sultan dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bunlara bağlanmasını emretti, bunun üzerine Yûsuf el-Harezmî: "Ey muhannes benim gibi bir adam böyle öldürülür mü?" dedi. Sultan bu söze çok sinirlendi ve muhafızı tutan gulâmlara onu bırakmalarını söyledi. Eline ok ve yay alıp Yûsuf'a bir ok attı, fakat isabet ettiremedi. Yûsuf hemen Alp Arslan'ın üzerine saldırdı. Sultan tahtında oturuyordu, Yûsuf'un üzerine doğru geldiğini görünce ayağa kalkıp tahtından inmek istedi, bu sırada ayağı sürtçü ve yüzükoyun düştü. Bunun üzerine Yûsuf Sultan'ın üzerine çullandı ve yanında bulunan bıçağını Alp Arslan'ın

böğrüne sapladı (İbnü'l-Esir, c.X, 1987:s.53). Sadüddevele Gûhrayîn, ayakta duruyordu. Yusuf onu da birkaç yerinden yaraladı. Sultan yaralı olduğu halde diğer bir çadıra kaldırıldı. Yusuf el-Harezmi'ye gelince, Ermeni bir ferraş, demir çomakla tepesine (ümmü-resine) vurdu ve o darbe, Yusuf'un nefesini kesmeğe kâfi geldi. (El-Bundârî, 1977: s.46)

Sultan yaralanınca şöyle dedi :“Her nereye yönelsem ve hangi düşman üzerine yürümek istesem daimâ Allah'tan yardım dilerim. Dün bir, tepeye çıktım, ordunun azametinden ve askerlerimin çokluğundan dolayı altımda yer titriyordu. Kendi kendime: "Ben bütün dünyaya hükmeden biriyim, bana hiç kimsenin gücü yetmez." dedim. Bu yüzden Allah Taâlâ beni yarattıklarının en zayıfı karşısında âciz bıraktı. Allah'tan mağfiret diler ve bu düşüncemden dolayı beni affetmesini niyaz ederim.” (İbnü'l-Esir, c.X,1987 :s. 53)

Sultan Alp Arslan ölmeden önce, Nizâmü'l-Mülk'ü huzuruna getirip ona vasiyet etti, mühim işleri başarmak konusunda onu vasi seçti ve belâları defetmek hususunda da ona itimat etti. Ayrıca oğlu Melikşah'ı kendisine bir kez daha veliaht ilan etti. (El-Bundârî, 1977: s.96)

Sultan Alp Arslan aldığı yaranın etkisiyle 10 rebiyülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde vefat etti. Cenazesi Merv'e götürüldü ve orada babasının yanında defnedildi.

Sultan Alp Arslan 424 (1032-1033) yılında doğmuştu, kırk yıl ve bir kaç ay yaşadı. Başka bir rivayete göre ise 420 (1029 yılında) doğmuştu. Sultan olarak adına hutbe okunduğu tarihten öldürüldüğü tarihe kadar hükümdarlık müddeti dokuz sene altı ay ve bir kaç gündür. (İbnü'l-Esir, c.X ,1987: s. 53)

1.3. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE NİZÂMÜ'L-MÜLK

1.3.1. Sultan Melikşah'ın Hükümdar Olması ve Amcası Kavurd ile Savaşı

Babası Alp Arslan'ın vefatından sonra Melikşah Bağdat'a haber göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Bunun üzerine Bağdad camilerinde Melikşah adına hutbe okundu. Maveraünnehir bölgesinden geri döndü ve askerlere ulufelerini dağıttı. Melikşah vezirliğe Nizâmü'l-Mülk'ü tayin etti, askerlerin ulufelerini de yedi yüz bin dinar artırdı. (İbnü'l-Esir, c.X, 1987: s. 55)

Melikşah'ın tahta geçişinde Nizâmü'l-Mülk'ün payı bulunmaktadır. Babasının ölümünün ardından Kirman'da bulunan amcası Kavurd Bey ülkeyi ele geçirmek amacıyla Rey üzerine yürüdü, fakat Nizâmü'l-Mülk ve Sultan Melikşah ondan daha önce Rey'e vardılar ve buradan Kavurd üzerine yürüdüler. Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1063) Hemedân yakınlarında karşılaştılar. Askerler Kavurd Bey'in tarafını tutuyorlardı. Kavurd'un sol kolu Sultan Melikşah'ın sağ koluna hücum etti o kolu çiğnedi ve pek çok adam öldürdü (El- Bundârî,1977: s.97) ve onları bozguna uğrattı. Melikşah'ın safında yer alan Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile Bahâüddeve Mansûr b. Dübeyş b. Mezyed ve maiyetlerindeki Araplarla Kürtler ise Kavurd Bey'in sağ koluna saldırdılar ve onları bozguna uğrattılar. Kavurd Bey'in adamları tam anlamıyla hezimete uğradılar. Bu arada Sultan Melikşah'ın ordusuna mensup olup bozguna uğrayan birlikler Şerefüddeve ile Bahâüddeve'nin obalarına saldırıp yağmaladılar, çünkü onlar Kavurd Bey'in ordusunu bozguna uğratmışlardı. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987: s.58)

Köylülerden bir adam gelerek, amcası Kavurd'un, kendisine yakın bir köyde bulunduğunu ve askerinden ayrı olduğunu Melikşah'a ihbar etti. Melikşah oraya giderek Kavurd'u yakaladı, onu boğmasını Gührayîn'e emretti. Kavurd yalvarıyor ve

kıvranıyordu, bu halde iken tek gözlü bir ermeni uşağı onu boğdu. (El-Bundarî, 1977: s.99) Sultan Kırnân'ı Kavurd'un çocuklarında bıraktı ve onlara hil'atler gönderdi, ayrıca bu savaş sırasında gösterdikleri yararlıklardan dolayı Araplara ve Kürtlere birçok iktalar verdi. (İbnü'l-Esir, c.X, 1987: s.58)

Bu hadise Ravendî de şöyle anlatılmaktadır: Askerler Kavurd'un ordusunu yendikten sonra rica ve minnete başladılar. Maksatları şu idi: Biz böyle bir zafer kazandık ve böyle bir orduyu mağlup ettik. Bunun için daha fazla arpalık istiyoruz. Vezirin önünde de tecavüzkâr sözler söylediler ve şunu anlattılar: Eğer ikta, nân-pâre ve câmegî'de ziyadelik olmayacaksa, yaşasın Kavurd! Nizâmü'l-Mülk şöyle cevap verdi: "Bu gece sultana söyleyeyim de, istediğinizi elde edeyim" Aynı gece, emir verip Kavurd'a zehir içirdi ve her iki oğlunun gözüne mil çektirdi. Ertesi gün ordu, istediklerini elde etmek için, gelince vezir: " Dün akşam sultana bu hususta bir şey söylemek uygunsuz düşecekti; çünkü amcası yüzünden canı çok sıkılmıştı. Amcası hapiste kahrından ve sıkıntısından yüzüğündeki zehiri içmiş ve ölmüş" dedi. (Er-Ravendî, c.II,1943: s.125)

1.3.2. Devlet İşlerinin Nîzâmü'l-Mülk'e Bırakılması

Daha sonra Sultan Melikşah'ın askerleri halkın mallarına el uzattılar ve: "Sultan'ın bize mal vermesine Nîzâmü'l-Mülk mani oluyor." dediler. Halk askerlerin işkencelerine maruz kalmaya başladı Nîzâmü'l-Mülk bunları Sultan'a anlattı, askerlerin yaptıkları bu yolsuzlukların devletin 'acizine, şehirlerin tahrip edilmesine ve idarenin kudretsiz kalmasına sebep olduğunu söyledi, bunun üzerine Sultan Nîzâmü'l-Mülk'e:

“Sen nasıl uygun görürsen öyle yap.” Diyerek yetki verdi fakat Nizâmü’l-Mülk ise: “Ben senin emrin olmadan hiç bir şey yapamam”cevabım vererek sadakatini gösterdi. Bu defa sultan: “Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın.” dedi ve kendisini destekleyeceğine and içti. Ayrıca Nizâmü’l-Mülk’ün mevcut iktalarına zam yaptı, bunlar arasında Nizâmü’l-Mülk’ün mensup olduğu Tus şehri de vardı. Ona hil’at giydirdi ve “atabeg” (el-emiru’l-vâlid) gibi bazı lakaplar verdi. Nizâmü’l-Mülk bu görevinde ehliyet ve cesaretini, iyi ahlâk ve yönetimini ortaya koyan güzel davranışlarda bulundu.

Onun güzel ahlakını gösteren bir hadise de şudur:

Bir gün fakir ve güçsüz bir kadın Nizâmü’l-Mülk’ten yardım istedi, Nizâmü’l-Mülk de durup kadını dinlemeye başladı bunun üzerine hâciblerinden biri gelip Nizâmü’l-Mülk’ü o kadının yanından uzaklaştırmak isledi. Nizâmü’l-Mülk hâcibin bu davranışını yadırgadı ve ona “Ben seni bu gibilere yardım edesin diye göreve aldım. Emir ile ileri gelen zevatın zaten sana ihtiyaçları yoktur.” Diyerek ve onu hâciplikten uzaklaştırdı. (İbnü’l-Esir,c.X,1987: s.59)

1.3.3. Sultan Melikşah’ın Saltanatının Tasdiki ve Hil’atler Verilmesi

Sultan Melikşah Ekim 1073 senesinde elçi olarak veziri Gevherâyîn’i Halife el-Kâim Biemrillâh ile görüşmek üzere Bağdat’a gönderdi. Halife onun için bir kabul merasimi düzenledi. Törende Halife el-Kâim Biemrillâh Sultan Melikşah’ın saltanatını tasdik eden menşuru Gevherâyîn’e teslim etti ve vezir menşurun baş kısmını okudu. Halife bizzat kendi eliyle bağladığı bir sancağı da Sultan’a verilmek üzere Gevherâyîn’e

teslim etti. O gün halifelik sarayına giriş serbestti, selâmlık (Sahnu's-selâm) insanlarla dolmuştu; öyle ki, herkes kendi başının kaygısına düşmüştü. Halk hayırlı uğurlu olması dileğiyle birbirlerini tebrik etti. (İbnü'l- Esir,c.X,1987: s,62)

1.3.4. Sultan Melikşah'ın Tirmiz'i Zaptı ve Semerkand Hükümdarıyla Yapılan Barış

Aralık 1072 senesinde Semerkand hükümdarı Tekin, Sultan Alp Arslan'ın öldümü ve oğlu Melikşah'ın da Horasan'dan ayrılması üzerine civar bölgeleri ele geçirmek istedi. Bu amaçla rebiyülâhir (15 Aralık 1072) ayında Tirmiz'e yöneldi ve orayı zapt etti

Öte yandan Belh hükümdarı Ayaz b. Alp Arslan, Belh'ten Cüzcan'a gitmişti. Belh ahali Semerkand hükümdarı Tekin'in Tirmiz'i ele geçirdiğini duyunca korkup Tekin'e haber göndererek ondan emân istediler, o da onlara emân verdi. Belh ahali orada Tekin adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Tekin Belh'e geldi, askerleri halkın malını yağmaladı, daha sonra ise Tirmiz'e döndü. Fakat Belh'in ayak takımından bazı kimseler Tekin'in adamlarından bir gruba saldırıp onları öldürdüler. Bunu duyan Tekin geri dönüp şehrin ateşe verilmesini emretti. Şehrin ileri gelenleri huzuruna çıkıp af talep ettiler, özür dilediler, Tekin de onları bağışladı, fakat tüccarların mallarını aldı ve muazzam ganimet elde etti.

Bu haber Ayaz'a ulaşınca Cüzcan'dan Belh'e döndü ve cemaziyülevvel'in birinci günü (13 Ocak 1072) Belh'e vardı. Halkı kendisine itaat etti. 23 cemaziyülâhir tarihinde (4 Şubat 1073) ise on bin süvariyle oradan Tirmiz'e hareket etti ve Tekin'in

askerleriyle karşılaştı, yapılan savaşta Ayaz mağlup oldu ve askerlerinin büyük çoğunluğunu kaybetti. (İbnü'l-Esir, c.X,1987:s.56)

Bunun üzerine Sultân da Nizâmü'l-Mülk ile sayısız asker ve büyük bir ordu hazırlayıp, hicretin 467. yılının Muharrem ayında (Ağustos/Eylül 1074) Tirmiz'e geldi ve şehri kuşatıp, hisarın üzerine mancınıklar kurdurdu. Her taraftan kesici taşlar attılar. Kale halkı korkudan titreyerek, emân diledi ve Sultan da kale halkına emân verdi. Fakat emandan sonra yine iki gulâm ellerine yay alıp, kaleden askerin üzerine keskin oklar attılar. Meliksâh bunu görünce tekrar savaştı, her taraftan taş vurup, kaleyi zorla aldılar. Kale halkının hepsini esir etti. Sonra Sultan yine aff edip, hepsini serbest bıraktı. Böylece Tirmiz kalesi yine Melikşâh'ın oldu, kalenin harâb olan yerlerinin tamir edilmesini emrettikten sonra oradan harekete ederek Semerkand geçitine ulaştı. (Ahmed b. Mahmud, 1977: s.127) Bunu haber alan Tekin, Semerkand'dan ayrıldı ve Sultan a haber gönderip barışmak istedi, ayrıca Sultan'ı buna razı etmesi için Nizâmü'l-Mülk'e yalvardı ve bu arada Tirmiz'e saldırdığı için de özür diledi. Semerkand hükümdarının barış teklifi kabul edildi ve sultan ile anlaşma yaptılar. Sultan Melikşah oradan ayrılıp Horasan'a döndü, sonra oradan da Rey'e geçti. Öte yandan Belh ve Tohâristân yöresini kardeşi Şihâbeddin Tekiş'e ikta etti. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s,64)

1.3.5. Amidüddeve b. Cüheyr'in Halifenin Vezirliğinden Azledilmesi ve Nizâmü'l-Mülk'ün Müdahalesi

Halife el-Muktedi Biemrillâh'ın veziri Fahrüddeve bazı karışıklıklar sonucu görevinden azledildi. Nizâmü'l-Mülk'ün adamları bölgedeki karışıklıklara

Fahrüddeve'nin sebep olduğunu belirterek “Ey Nîzâmü'l-Mülk! Bağdat'ta nizam kalmadı” (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.74) diye haber gönderdiler.

Nizamü'l-Mülk meydana gelen karışıklıkları, medreseye yapılan saldırıyı duyunca yapılanlar çok zoruna gitti. Bu durumdan duyduğu rahatsızlığı belirten bir mektubu Halife el-Muktedî'ye gönderdi. Fahrüddeve'nin vezirlikten azledilmesini istedi.

Gevherâyîn Bağdâd'a varıp Halife ile buluştu ve Nizamü'l-Mülk'ün mektubunu verdi, bunun üzerine Halife, Fahrüddeve'ye evine kapanmasını emretti.

Amîdüddeve, Sultan'ın karargâhına vardı ve Nizamü'l-Mülk ile konuşmak ve onu yatıştırmak için çalıştı. Sonunda Nizamü'l-Mülk Amîdüddeve ile eskiden olduğu gibi dost oldu ve kızından olan torununu onunla evlendirdi.

Nizamü'l-Mülk daha sonra Cüheyroğulları tekrar vezirliğe getirmesi için Halife'ye elçi ve mektup gönderip ondan bu hususta şefaet istedi, bunun üzerine Amîdüddeve vezirliğe tayin edildi. Babası Fahrüddeve'ye de evinden dışarı çıkması için izin verildi. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.74)

1.3.6. Tekiş'in İsyanı

Sultan Melikşah 1081 senesinde Rey'de bulunan askerleri teftiş ederken içlerinden beğenmediği yedi bin kişiyi ordudan ihraç etti. Ordudan atılan bu askerler daha sonra Sultan'ın kardeşi Tekiş'in yanına gidip onun ordusuna katıldılar. Bu askerlerin kendisine katılmasıyla güçlenen Tekiş ve kardeşi Sultan Melikşah'a isyan

ederek Şâhcân, Tirmiz ve diğer bazı yerleri ele geçirdiler. Ayrıca Horasan'ı da ele geçirmek maksadıyla Nîsâbûr üzerine yürüdü.

Tekiş'in isyanını haber alan Sultan Melikşah süratle Horasan'a hareket etti ve Tekiş Nîsâbûr'u ele geçirmeden önce oraya vardı. Tekiş Sultan'ın Nîsâbûr'a yaklaştığını duyunca oradan uzaklaştı ve Tirmiz'e kapandı. Sultan Melikşah kardeşini Tirmiz'de muhasara etti. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987:s.81) Sonra Tekiş mecbur kalıp, Sultân'a mektub gönderdi, sulh isteyip, itaat etti ve yaptığı işten dolayı pişmanlığını belirtti. Böylece Sultan kardeşiyle anlaşıp geri döndü. (Ahmed b. Mahmud, 1977: s.138)

Nîzâmü'l-Mülk'le ilgili şöyle bir bilgi nakledilmiştir. Sultan Melikşah yedi bin kişinin ordudan ihraç edilmesini emredince Nizâmü'l-Mülk: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip: "İşte Sultan budur." demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeğe mecbur oluruz." dedi, fakat Sultan Nizâmü'l-Mülk'ün sözünü dinlemedi. Bunlar kardeşi Tekiş'in yanına gidip de onun isyanına sebep olduklarında Sultan Melikşah vezirinin sözünü dinlemediğine pişman oldu, ama artık pişmanlık fayda etmedi. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.81)

1.3.7. Sultan'ın Bağdat'ı İlk Ziyareti

Sultan Melikşah Halep ve Suriye'deki bazı şehirleri ve el-Cezîre'yi aldıktan sonra zilhicce ayında (Mart 1087) Bağdat'a girdi. Bağdata'a ilk gelişi olan Sultan ilk

önce hükümet konağına indi. Ertesi gün ise el-Hale'ye gitti orada çevgen ve top oynadı. Halifeye pek çok hediyeler gönderdi. Sultan Melikşah'ın haricinde vezir Nîzâmü'l-Mülk'de halifeye hediyeler gönderdi. Halife bunları kabul etti. Daha sonra Sultan ve Nîzâmü'l-Mülk Mûsâ b. Ca'ferin türbesiyle, Ma'rûf'un, Ebû Hanife'nin ve Ahmed b. Hanbel'in kabirleri başta olmak üzere diğer bazı kabirleri de ziyaret ettiler.

Nizâmü'l-Mülk bir gece hilafet sarayına çağırıldı. O da küçük bir gemiye binip gitti ve aynı gece geri döndü. Daha sonra Sultan Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk çölde avlanmağa çıktılar, bu arada Ali b. Ebû Tâlib ile Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret ettiler. Sultan çöle girip ceylan vs. gibi birçok hayvanı avladı. Sultan daha sonra Bağdat'a dönerek Halife'nin huzuruna girdi, Halife de ona Sultanlara mahsus hil'atler verdi.

Sultan halifenin huzurundan çıkınca Nizâmü'l-Mülk ayakta durup emirleri teker teker halifeye takdim etti ve takdim ederken de her bir emîr için: "Bu kulunuz falan oğlu falandır, iktaları şuralardır, askerlerinin sayısı da şudur." Diyerek haklarında bilgi veriyordu. Halife daha sonra ülkenin ve halkın idaresini Sultan'a tefviz etti ve adaletle hükmetmesini emretti. Halife aynı şekilde Nizâmü'l-Mülk'e de hil'atler verdi.

Nizâmü'l-Mülk, daha sonra Nizamiye Medresesi'ne gitti ve kütüphanede biraz oturarak kitapları inceledi. Bu arada Nizâmü'l-Mülk halka bazı hadisleri de okudu. Sultan 480 yılı safer ayma (8 Mayıs İ087) kadar Bağdat'ta kaldı ve daha sonra İsfahan'a gitti. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.112)

1.3.8. Sultan Melikşah'ın Mâverâünnehr'i Zaptı

Sultan Melikşah hicretin 482. yılında (1089/1090), Semerkand'ı fethetti. Şemsü'l-mülk'ün ardından Semerkand hükümdarı Ahmed Han b. Hızır Han oldu. Terken Hatun'un yeğeni olan Ahmet Han zalimliği ve kötü ahlaklı oluşuyla halkın nefretini kazanmıştı. Şafiî Fakih Ebû Tahir b. Alek korkusundan ticaret ve hac maksadıyla yola çıktığını söyleyip Sultan Melikşah'ın yanına gelmiş ve Ahmet Han'ı şikayet etti. Bunun üzerine Sultan Maveraünnehr'i fethetmek için İsfahan'dan yola çıktı. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.123)

Sultan İsfahan'da iken Bizans İmparatoru'nun elçisi gelmiş ve Bizans'ın yıllık haracını getirmişti. Nizâmü'l-Mülk Maveraünnehr'in fethini görmesi için onu da yanına aldı. Kaşgar'a gelince Nizâmü'l-Mülk elçinin geri dönmesine izin verdi fakat Bizans İmparator'una iletmesi için şu mesajı gönderdi:

“Tarih kitaplarının Bizans İmparatorunun Sultan Melikşah'a cizye ödediğini ve elçinin bu cizyeyi Sultan'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, onun da Sultan'dan daha fazla korkması ve itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgâr kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum.” dedi. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.123)

Nizâmü'l-Mülk'ün bu davranışı Selçuklu Devleti'nin gücünü ve kendisinin ne kadar otorite sahibi olduğunu ve yetkilerinin genişliğini göstermektedir.

Sultan Melikşah Horasan'a varınca çevre şehirlerden de asker topladı. Sayıları belirlenemeyecek kadar çok askerden oluşan büyük bir orduyla Ceyhun nehrini geçti Sultan Melikşah Ceyhun nehrini geçtiği vakitte Nizâmü'l-Mülk gemicilerin paralarını Antakya'ya havale etti. Sultan bunun hakkında Nizâmü'l-Mülk'den sorgu ve sualde

bulundu. Nizâmü'l-Mülk cevaben: “Ben bunu senin mülk ve saltanatının vüs’at ve nüfuzunu tarihlerin yazması için yaptım. Antakya naibi senin rikâbında vedalaşmak için gelmişlerdi, gemiciler bu senetleri kendisine gösterdikleri zaman, nâib onların paralarını verir. Sultan Nizâmü'l-Mülk’ün bu sözünü beğendi (El-Hüseynî, 1943: s.48) başka bir söylentide Mâverâünnehr’e giderken, gemicilerin on bin dinar kirasını Antakya Amiline havale etti. Gemiciler gidip kirayı Antakya Amili’nden aldı. Sultân’ın kullarının elbise parası olan on bin dinarı Bizans İmparatoru’ndan alsın diye emretti. Mâverâünnehir’den o parayı almaya adam Kostantiniyye (İstanbul)’ye gitti. Nizâmü'l-Mülk’e “Yanında para var iken, dün gemicilerin kirasını Antakya’dan, bugün elbiselerin parasını İstanbul’dan emretmenin sebebi nedir?” diye sordular. “Muradım hizmetinde olduğum Sultân’ın heybetini göstermek ve büyüklüğünü yaymaktır. Hiç bir sultân bu dereceye ulaşamadı ve bir kişiye bunun gibi saltanat olmadı. Melikşah’ın bu büyüklüğü illerde meşhur ve tarihlerde zikredilsin” dedi. (Ahmed b. Mahnmud, 1977: s.12)

Sultan Melikşah Ceyhun’u geçtikten sonra Buhara’ya vardı. Yol boyunca geçtiği yerleri ve Buhara’nın yakınındaki yerleri aldı. Sonra Semerkand üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Şehir halkı da maddi yardımda bulundu ve şehir kolaylıkla alındı. Ahmed Han kaçarak haltan birinin evine sığındı ancak ihbar edildi ve yakalandı. Daha sonra Sultan tarafından affedilerek İsfahan’a gönderildi.

Sultan Melikşah geri dönerken Kaşgar hükümdarına da kendisine itaat etmesini ve kendi adına hutbe okutmasını söyledi. Aksi halde üzerine yürüyeceği tehdidinde bulundu. Kaşgar hükümdarı da Sultan Melikşah’ın isteklerini yerine getirdi ve böylece Selçuklular’a bağlandı. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.123)

1.3.9. Vezir Ebü Şücâ'nın Azledilmesi ve Amîdüddeve b. Cüheyr'in Vezir Tayin Edilmesi

Bu senenin rebiyülevvel ayında (Nisan-Mayıs 1091) Vezir Ebü Şüca halifenin vezirliğinden azledildi.

Bağdat'ta Ebü Sa'd b. Semhâ adlı bir Yahudi vardı. Bu Yahudi Sultan Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ün vekiliydi. Hasır satan bir adam bu Yahudi ile karşılaştı ve bir tokat vurup başından sarığını düşürdü. Adam yakalanıp Divan'a götürüldü. Bunu neden yaptığı sorulduğunda: “Beni bu işi yapmaya sevk eden vezirdir.” dedi. Bunun üzerine Gevherâyîn ile Yahudi İbn Semhâ başkentten İsfahan'a gidip şikâyetçi oldular.

Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'e, Ebü Şücâ'nın onların gaye ve arzularına karşı çıktığı ve yaptıkları işleri kötülediğini söylediler ayrıca Sultan'ın Semerkand'ı zabtıyla ilgili haber gelince Ebü Şücâ'nın: “Bunun sanki Sultan Rum diyarını fethetmişcesine tebşir edilmeğe değer bir tarafı yoktur. Sultan muvahhid ve Müslüman bir kavmin üzerine yürüyüp müşriklere bile yapılması caiz olmayan şeyleri onlara mubah görmedi mi?” dediğini anlattılar.

Bunun üzerine Sultan ile Nizâmü'l-Mülk, Halife'ye haber gönderip vezirin azledilmesini istediler. Halifede onu görevinden azletti ve daha sonra Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'e haber gönderdi ve Amidüddeve b. Cüheyr'i vezir tayin edeceğini bildirip Bağdâd'a gönderilmesini istedi. Amidüddeve Bağdâd'a gönderildi ve Halife zilhicce ayında (Ocak-Şubat 1092) onu vezir tayin etti. Nizâmü'l-Mülk, Amîdüddeve'yi evinde ziyaret edip vezirliğini tebrik etti. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987:s.135)

1.4. BÂTİNÎLİK FAALİYETLERİ VE BÂTİNÎLERLE MÜCADELE

1.4.1. Hasan Sabbah ve Batınlık

Sünnîliğin koruyucusu ve yayıcısı olan Selçuklular'a karşı şii Fatımiler etkili bir mukabelede bulunmak istiyorlardı. Bunun için farklı ve etkili bir metod kullanmayı düşünerek Hasan Sabbah adında birisini görevlendirdiler. Mısır'dan ayrılan Hasan Sabbah Anadolu topraklarına gelerek faaliyetler de bulunmaya başladı. Kalelerden kurulu, düzenli bir orduyla desteklenen siyasi ve askeri bir güce karşı aynı şekilde savaşarak mücadele etmek yerine gizli ve münferit bir şekilde mücadele etmeyi tercih etti. Hedefi Selçuklu nizamını yıkmaktı. Kendisine engel olabilecek sivil ve askeri devlet erkânını suikastlerle öldürerek ortadan kaldırdı, böylece Selçuklu düzenini bozmayı amaçladı. Aslında bu tür suikastlar daha önceleri de zaman zaman uygulanmış metotlar arasında olmasına rağmen Hasan Sabbah'ın getirdiği bir fark vardı. Onun metodu hançerle öldürmekti zira daha önceleri suikastler ipe boğularak gerçekleştiriliyordu. Ayrıca Hasan Sabbah fedailerine cesaret vermesi için bir nevi uyuşturucu sayılabilecek olan haşhaş da içiriyordu. Bu bakımdan da kendi farkını ortaya koymuştu. Bundan dolayı da bu harekete Haşhaşîler adı da verildi. (Köymen, 2004, s.210-211-212)

Hasan Sabbâh Sasanîler zamanında İran'ı alt üst eden komünist Mezdek mensuplarının İslâm devrinde Hurremî, Karmatî ve sair adlar altında ortaya çıkan fırkaların bir devamıydı. Sadece Halifelik meselesi ile meşgul olduğunu iddia etmekte; fakat Kur'an'ın bâtını mânâsı (Bâtınlık tâibiri buradan gelir) üzerinde durarak onu ve İslâmiyet'i tahribe çalışmakta idi. (Turan, 1993: s.319)

Kabiliyetli ve yetenekli bir adam olan Hasan Sabbâh, hendese, hesap, astronomi, sihir vs. ilimler konusunda âlimdi. Selçuklu topraklarında ki faaliyetleri devlet adamlarının dikkatinden kaçmadı. Nizâmü'l-Mülk, bir gün Rey yöneticisi Ebû Müslim'e Hasan Sabbah için: "Bu adam çok geçmeden halkın zayıf ve güçsüzlerini doğru yoldan saptırır." Dedi. Bu nedenle Hasan Sabbah ve fedailerinin yakalanmasını emretti, ancak Hasan Sabbah kaçtı ve daha rahat hareket edebileceği Deylem'e gitti.

Hasan Sabbah Bâtınlık faaliyetlerini rahatça sürdürebileceği korunaklı bir yer aramaya başladı. Bu doğrultuda ele geçirdiği en önemli kale Kazvîn'in kuzeybatısında bulunan Alamut oldu. Anlatılanlara göre, Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküdü. Bir gün bir kartal uçurup peşinden gitti, kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerine bir kale yapılmasını emretti, kaleye de Deylem dilinde kartal eğitimi anlamına gelen "Aluhmût" adını verdi. O yörede müstahkem bir kaç kale vardı ki bunların en meşhuru Alamut idi. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987:s. 9)

Hasan Sabbah zahid görünüş derviş elbisesi giydi. Bu şekilde Selçuklu ülkesinde dolaşarak halkı doğru yoldan saptırmak için gizlice davette bulunuyordu. Halkın büyük bir kısmı ona uydu. Alamut Kalesinin hâkimi olan Alevî ise Hasan Sabbâh hakkında iyi niyetliydi. Hasan işini sağlama bağlayınca, kaledeki Alevî'nin yanına girdi ve ondan kaleyi terketmesini istedi. Alevî onun latife yaptığını sanarak güldü; bunun üzerine Hasan Sabbâh adamlarına onu kaleden uzaklaştırmalarını emretti, onlar da Alevîyi Dâmgân'a sürdüler. Hasan Sabbâh Alevî'nin parasını verip kaleyi ele geçirdi. Böylece Alamut Hasan Sabbah ve fedâilerinin bir nevi merkez üssü haline geldi. (İbnü'l-Esir, c.X,1987:s.9)

Bâtînîler ve İsmâîliyye diye meşhur olan Hasan Sabbah'ın kurduğu tarikat Sultan Melikşah devrinde ismini duyurmaya başladı. O dönemde on sekiz bâtinî toplanıp Sâve'de bayram namazını kılmışlar, şahne de onları dikkatle izledikten sonra yakalayıp hapsedmiş, haklarında soruşturma yaptıktan sonra da salıvermişti. Bu bâtinîlerin yaptıkları ilk toplantıydı.

Bâtînîler daha sonra İsfahan'da ikamet eden Sâve'de bir müezzini bâtiniliğe davet ettiler; fakat müezzin kabul etmedi, Bâtînîler de kendilerini jurnal etmesinden korkarak onu öldürdüler. Bâtînîler tarafından öldürülen ilk şahıs bu müezzindir, döktükleri ilk kan da budur.

Nizâmü'l-Mülk bunu haber alınca müezzini öldürmekle itham edilenlerin derhal yakalanmalarını emretti. Sonunda bu cinayetten Tahir adlı bir marangoz sorumlu tutularak öldürüldü. Âleme ibret olsun diye cezalandırıldı ve ayağından tutulup sokaklarda dolaştırıldı. Onlardan öldürülen ilk şahıs da bu marangozdur. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.7) Bunun üzerine Sultan Melikşah Hasan Sabbah'a bir mektup göndererek kendisini ihtar etmiştir. Sultan bu mektupta yeni bir din kurduğunu, bazı dağlı câhil halkı iğfal ettiğini, İslâm halifelerine ve Abbasîlere dil uzattığını söyleyerek bu yanlışından vazgeçip İslâmiyet'e dönmesini, aksi takdirde kalenin yerle bir edileceğini ve kendilerinin de temizleneceğini buyurmaktadır.

Hasan Sabbâh, cevabında hürmetkâr bir dil ile başlamakta ve kendisinin Müslüman olduğunu söyleyerek, Abbasî halifelerinin haksızlık ve kötülük yaptığını iddia ederek Fâtımîlerin gerçek halife olduklarını ileri sürmektedir. Daha sonra ise sultanı Abbasiler ve Nizâmü'l-Mülk aleyhinde kışkırtmakta ve aksi takdirde başka

birisinin zuhur edip bu dinî vazifeyi başaracağını söyleyerek sultanı da tehdit etmektedir.

Ayrıca Hasan Sabbah kendisine Melikşah'ın mektubunu getiren elçiyi etkilemek için uyuşturucu maddeler (haşhaş) ile dimağlarını bozduğu fedailerine, bıçakla veya kaleden kendilerini atmak suretiyle, intihar emri veriyor; elçiye de sultana bunlardan emrinde 20.000 kişinin bulunduğunu bildirmesini söyleyerek ne kadar güçlü olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Selçuklu Sultanı, Hasan Sabbâh ve Bâtînîlerin bu cüretini görünce, onlara karşı ilk ciddi tedbirini alarak 1092'de emîr Arslantaş kumandasında bir kuvveti üzerlerine gönderdi (Köymen, 2004: s.212). Nizâmü'l-Mülk de kalenin etrafını askerlerle kuşatarak yollarını kesti. Bunun üzerine kaleden iki adam çıktı; fakat bunların atlarının nallarının izleri ters idi; kale etrafına gitmiş olduklarını gösteriyordu. Bu şekilde haberleşerek civardan yardım toplamış olan Hasan Sabbah bir gece baskını düzenledi. Arslantaş ordusuyla çekilmek zorunda kaldı. (Hüseynî,1943, s.45) Mayıs ayında Alamût'u kuşatan Selçuklu beyi eylül'de bozguna uğradı. (Turan,1993:s.320-321)

Daha sonra Kûhistan'daki Bâtînîler üzerine gönderilen komutan Kızıl Sarıg ise Melikşah'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine savaşı bıraktı bunun sonucunda ordusu da dağıldı. (Köymen, 2004:s.212)

Arslantaş'ın Alamut kuşatması sırasında Bâtînîler ünlü vezir Nizâmü'l-Mülk'ü öldürmüş kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah vefat etmiştir. Bâtînîlerle mücadele daha sonra ki hükümdar döneminde de devam etmiş devletin önemli bir meselesi olmayı sürdürmüştür.

1.5. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ

1.5.1. Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah'ın Arasının Açılması

Nizâmü'l-mülk Sultan Alp Arslan ve Melikşah'a 30 yıl vezirlik yapmıştır. Ayrıca Alp Arslan'ın saltanatından önceki dönemde, yani amcası Sultan Tuğrul Bey zamanında Horasan meliki olduğu sırada da yine vezirlik yapmıştır. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.143) Selçuklular da en uzun süre vezirlik yapan o olmuştur. Devlette önemli bir nüfuz kazanmış daha sonra hiç kimse onun kadar etkili olamamıştır. Bu kadar uzun süre vezir olması ve sevilip sayılan bir devlet adamı olması rakiplerinin kendisine karşı cephe almasına sebep olmuştur. Nizâmü'l-mülk'ün on iki oğlu vardı ve her birine bir memuriyet ve vilâyet vermişti. (Er-Ravendi,c.X,1999 : s.129) Oğullarının buldukları yerleri kendi başlarına buyruk bir şekilde yönetmeleri Melikşah'ı rahatsız etmeye başlamıştı. Aslında bu düşüncelerinin sebebi vezire düşmanlık besleyenlerin onu Melikşah'a şikâyet etmeleri bu şekilde aralarını bozmaya çalışmalarıydı. Zira Melikşah Nizâmü'l-Mülk'e karşı sevgi ve saygı beslemekteydi.

Sultan Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk'ün arasının açılmasının çeşitli nedenleri vardı bu nedenlerden birisi Selçukname'de şöyle anlatılmaktadır: Melikşâh, emir verme ve yasak koyma da kendisine bağlı olan bir kişiyi Bağdat'a halife olarak tayin edip, Bağdat'ta bulunan Halife el-Muktedi'yi bertaraf etmek istedi. Melikşah'ın bu düşüncesini öğrenen Nizâmü'l-Mülk bunun akılsızca bir görüş olduğunu ve bu işte çok büyük hata olduğunu, şeriat bakımından da izin olmadığını ve bu işten çekinmek gerektiğini söyledi. Sultan Melikşah Tacü'l-Mülk ile de konuştu. O ise bu görüşün doğru olduğunu söyleyerek Sultan'ı bu işe heveslendirdi. Melikşah Nizâmü'l-Mülk'ün bu işe karşı olduğunu söyledi ve onu ne yapalım, bize usanç ve düzensizlik verir dedi.

Tacü'l-Mülk de onu öldürmesi konusunda Sultan'a fitne verdi. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s. 13)

Bir diğ er neden ise şöyleydi; Sultan Melikşah, (Recep ayında /Ekim 1079) avlanmak için Ahvaz'a gittiği sıralarda Nizamü'l-Mülk' e bir yakınlığı bulunan ve önemli adamlarından biri olan aynı zamanda Yahudi kökenli olan Basra mültezimi İbn Allan'ın öldürülmesi için Sultan'ı kışkırtıyorlardı. İbn Allan Sultan'a yılda 400 bin altın ödeyecek kadar büyük bir servete sahipti. Nizamü'l-Mülk'e düşman olan Emir Humartekin eş-Şerabî ve Sâduddevle Gevherayin İbn Allan'ın öldürülmesine önayak oldular. Sultan Melikşah bu kışkırtmalar sonucunda İbn Allan'ı öldürttü. Bunun üzerine İbn Allan'ın öldürüldüğünü İsfahan 'da haber alan Nizâmü'l- Mülk, buna çok üzüldü ve üç gün evinden dışarı çıkmadı. Ancak daha sonra bu davranışından vazgeçti. Nizâmü'l-Mülk, İsfahan 'dan dönünce İbn Allan için düzenlenen ve birçok kimsenin katıldığı dua törenine Sultan'ı da davet etti ve onu, İbn Allan'ı öldürttüğü için ayıplayıp kınadı. Sultan, istemeyerek de olsa ona, gönlünü alan bir cevap verdi. (A.Sevim, 1999:s.36-37)

Kaynaklarda bir sebep olarak da şunu göstermişlerdir: Melikşâh'ın Hatunu (Terken Hatun), Melikşâh'dan, oğlu Mahmud'u veliaht ilan edip, kendisinden sonra yerine sultan tayin etmesini istedi. Sonra Melikşâh da bu hususu Nizâmü'l-Mülk'e danıştı. Nizâmü'l-Mülk makul görmedi ve muhalefet ederek tahtın büyük evladın hakkı olduğunu ve karısının sözüyle hareket etmemesini söyledi. (Terken) Hatun bu durumu öğrenince incindi, Melikşâh ve Tâcü'l-Mülk ile Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesi hususunda anlaştilar. (Ahmed b. Mahmud, c.II, 1977: s.13)

Nizâmü'l-Mülk'ün büyük oğlu Cemâlü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah tarafından öldürülmesi de aralarının açılmasına neden olan bir başka sebebi. Sultan'ın Ca'ferek adında bir maskarası vardı. Ca'ferek Nizâmü'l-Mülk'ün taklidini yaparak Sultan Melikşah'ı güldürüp eğlendirmişti. O sırada Belh ve çevresinin emiri olan Cemâlü'l-Mülk babasının taklit edilerek Sultan'ın eğlencesi yapılmasına sinirlenmiş ve o sırada başkent olan İsfahan'a gelerek Ca'ferek'i hükümdarın huzurunda azarlamış ve daha sonra dışarı çıktığında da dilini kopartarak öldürmüştü. Bu arada babasının yerine vezir tayin edileceği söylenen İbn Behmenyar'ı da yakalatıp gözlerine mil çektirdi. Bunun üzerine Melikşah doğuya yapılan bir sefer sırasında Nişabur'a varınca buranın askeri valisini Nizâmü'l-Mülk'ten gizlice huzuruna çağırarak ona “kendi başını mı daha çok seversin yoksa Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Cemâlü'l-Mülk'ün başını mı daha çok seversin?” diye sordu. Askeri vali kendi başını sevdiğini söyleyince ona Cemâlül-mülk'ü öldürmesi emrini verdi. Bunun üzerine Cemâlü'l-Mülk gizlice zehirlenerek öldürüldü. (Köymen, 1977: s.13)

Son olarak Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk'ün aralarının açılmasına sebep ise Nizâmü'l-Mülk'ün torunu Osman b. Cemâlü'l-Mülk'ü Merv reisliğine tayin etmesi ve onun yönetimiyle alakalı bir sorundan kaynaklanmıştı. Sultan Melikşah Nizâmü'l-Mülk'ün torunun reisliğe atandığı Mevr şehrine büyük gulâmlarından ve devletinin ileri gelen emirlerinden biri olan Kodan'ı şahne olarak gönderdi. Kodan ile Osman arasında bir meselede anlaşmazlık ve münakaşa çıktı. Bu münakaşadan sonra Osman dedesinin nüfuzuna güvenerek şahneyi yakalayıp tevkif etti. Fakat daha sonra Kodan'ı serbest bıraktı, o da Sultan Melikşah'a şikâyetinde bulundu. Bunun üzerine Sultan Melikşah vezir Nizâmü'l-Mülk'e bir mektup gönderdi. Sultan mektubunda şöyle diyordu: “Saltanatda benim ile ortaklığın mı vardır? Niçin haddinden tecavüz edersin ve edepsizlik yoluna

gidersin? Oğullarının her birisi bir ülkeye vali ve hâkim oldular. Saltanat hürmetine ve devletin şerefine bozukluk getirmeğe başladılar. Şimdi haddini bil, dairenden tecavüz etme, benim kaldığım yerde ve dilemediğim yerde olma. Vezirlik divitini önünden kaldırıp, senin hüküm ve hükümetini halkın üzerinden gidermemi mi istersin? “dedi. Tâcü’l-Mülk’ü gönderdi.

Tâcü’l-Mülk, Nizâmü’l-Mülk’e bu sözleri, Sultan’ın dediğinden daha fazlasını söyleyerek ilettiler. Nizâmü’l-Mülk’ü çok kederlendirdi ve “Sultan’a deyin ki, Allah devletini daim ve saltanatını baki eylesin. Şimdiye dek ülkede Sultan ile ortaklığımı bilmezdim. Sultan böyle buyurunca, öğrendim. Benim Sultan’ın hizmetinde kusurum olmamış ve yapmadığım hizmet kalmamıştır. Sultan bu dereceye benim tedbirim ile ulaşmıştır. Sultan’a bu şekli ile devlet, benim yardımım ile elvermiştir. Babası öldüğü vakit bilmez mi? Halkı etrafına nasıl topladım, amcası ve kardeşlerini bu yol ile nasıl önledim? Bütün düşmanların fesadını üzerinden uzaklaştırdım. Ona bütün ülkeleri zahmetsizce feth edip, dünya hükümdarlarını ortadan kaldırdım. Bütün hükümdarlar âlemini ona tâbi kılp, devletine bir engel bırakmadım. Sultan’ın saltanatı benim vezirliğim ile baki ve devleti benim ile devamlıdır. Eğer benim vezirlik divitimi hükümsüz bırakırsa, onun da hükümdarlık tacını başından götürürler,” dedi. Sultan’a Nizâmü’l-Mülk’ün sözlerini haber verdikleri zaman, korku ve öfke arasında şaşırıldı. Çünkü Nizâmü’l-Mülk’ün yirmi binden fazla kulu vardı ve bütün asker ona tâbi ve dost idi. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.13 : Er-Ravendî,,c.II,1999: s.131: İbnü’l-Esir, c.X, 1987:s.143: İbnü’l-Adîm. 1982: s.55)

1.5.2. Nizâmü'l-Mülk'ün Öldürülmesi

Sultan ile vezirin arası böyle açılmışken Melikşah Halifeyi görevinden azletmek üzere İsfahan'dan yola çıktı (1 Ramazan 485/5 Ekim 1092). Nihavend yakınlarında Bisutun ve Kangavar arasındaki Şuhna (Sihne) denilen yerde konakladılar. (Kafesoğlu, 1964: s.333) Vezir Nizâmü'l-Mülk halife Hz. Ömer 'in (634-644) o mevzide kâfirler ile yaptığı savaşı hatırlatarak, “Şu mübarek bir mevzidir, burada Peygamber'in Ashâbı'ndan ne kadar şehit vardır. Ne mutlu burada şehit olup, ahiretini hazırlamış kimselerle olan kişiye” dedi. Divân yemeği yendikten sonra, devlet ileri gelenleri dağılıp çadırlarına gittiler. (İbn Hallikan. 1280: c.I. s.183). Nizâmü'l-Mülk'ün ayağında nikris hastalığı vardı. Bu nedenle yürümekte güçlük çekiyordu. Çadırına hatunların yardımıyla getirildikten sonra Batınîlerden bir Deylemli gulâm (Ebû Tahir Arranî) (Nesimi Yazıcı, 2007: s.228) elinde bir kâse ile geldi, vezirden para dilendi. Nizâmü'l-Mülk onu yanına çağırdı. Gulâm ona yaklaşınca bıçağını çıkarıp Veziri öldürdü. Deylemli Gulâm kaçarken ayağı çadır ipine dolaşıp düştü ve Nizâmü'l-Mülk'ün adamları tarafından yakalanarak katledildi. Nizâmü'l-Mülk Ramazan ayının onuncu günü Cuma gecesi (14 Ekim 1092) yetmiş altı yaşında vefat etti. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.16)

Nizâmü'l-Mülk'ü kimin öldürttüğü aslında tam olarak bilinmemektedir. Bu cinayeti işleyen Hasan Sabbah'ın fedailerinden birisidir. Nizâmü'l-Mülk'ün Batınî faaliyetlerine karşı mücadele de bulunduğu için liderleri tarafından öldürtürülmüş olabilir. Fakat Nizâmü'l-Mülk'e kin besleyenler bu kadarla sınırlı değildi. Nizâmü'l-Mülk'ü çekemeyen, muhtemelen mevkiinde gözü bulunan Tâcü'l-Mülk'ün kışkırtmalarının da ölümünde etkisi bulunabilir. Ayrıca Sultan Melikşah'la da daha önce bir restleşmeleri olmuş idi. Hatta bunun üzerine kaynaklarda tedbir alındığı dahi

yazılıdır. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987:s.143: Ahmed b. Mahmud, 1977:s.13) Dolayısı ile ünlü veziri Melikşah'ın öldürtmüş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

İsfahan'daki türbesine gömülen vezirin ölümü herkes tarafından üzüntüyle karşılandı. (Kafesoğlu, 1964:s. 333) Nizâmü'l-Mülk'ün ölüm haberi Bağdat'a Ramazanın on sekizinci günü ulaştı. Amidü'd-Devle ve diğer sevenleri yas tuttular fakat Nizâmü'l-Mülk'ün ölümüne içlerinde en çok Halife el-Muktedi üzüldü. Çünkü Sultan'ın Halife'nin üzerine yürütmesini önler ve kendisini Sultan'ın yanında saygıyla anardı. Birçok şair de Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünün ardından mersiyeler yazmıştır. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.16)

1.5.3. Nizâm'ül-Mülk'ün Ahlâkı ve Hayatından Bazı Kesitler

Kaynaklarda âlim, dindar, cömert, âdil ve yumuşak huylu, suçluları çok çok bağışlayan, az konuşan bir insan olarak tanıtılan Nizâmü'l-Mülk meclisini fakihlerle ve Müslümanların önde gelen liderleriyle (İmamlarla) doldurmuştu. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.144) Yakınındaki kimselerden birisi bir gün Nizâmü'l-Mülk' e bilgin ve sâihlere çokça vakit ayırdığı için. Bunlara ayırdığınız vakit sizi halkın işlerinden uzak tutar. “Bunlardan gizlenip, istediğinize kapıyı açsanız. Emretseniz, meclisinize sıkıntı vermeyip, bir tarafa otursalar. Her birisinin dileğini yerine getirdikten sonra durmasalar” dedi. Nizâmü'l-Mülk bu sözü işitip, “Yazık sana, bu grup İslâm'ın direkleri ve bunlar dünya ve âhiretin hammâlidir. Herkes olgunluğu bunlar ile bulur. Eğer gelip her birisi başımın üzerine otursa, kendimi büyük ve bunu da çirkin ve çok görmem” diyerek âlimlere verdiği değeri dile getirmişti. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.9)

Ayrıca ilime büyük önem vermiş çeşitli şehir ve ülkelerde medreseler yapılmasını emretmiş ve kendi adıyla bilinen birçok medrese yaptırmıştır. Bu medreselere muazzam tahsisat ayırmıştır. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s. 144) Merv, Nisâbur, Rey, Isfahan ve Bağdat medresesinde ve Mehdi Câmiinde hadis rivayetinde bulunmuş ve hadislerle uğraşanlarla sohbet etmiştir. Hatta bu konuda kendisi, “Ben Peygamberimiz’e ait kutsal sözlerin rivayetinde lââyık ve usta olmadığımı biliyorum. Ancak onların yolunu takip etmek istiyorum” diyerek Peygamberimize olan sevgisini dile getirmiştir. Daha sonra Ebu'l-Fazl Ürmevi ve Ebu'l-Kâsım Ekberi gibi kimseler Nizâmü'l-Mülk'ten hadis hadis rivayet ederek onun bu konuda ki güvenilirliğini ortaya koymuşlardır. (Ahmed b. Mahmud,1977: s.16)

Yine kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'ün ezan sesini duyunca meşguliyetini bırakıp bir kenara çekilerek ezanı dinlediğini ve ezan okunup bitince de namaz kılmadan önce hiç bir şeye başlamadığını, vakit girdiği halde müezzin ezan okumazsa, derhal ezan okunmasını emrettiği yazılıdır. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.144) Buradan ibadete ne kadar düşkün bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynaklardan pazartesi ve perşembe günleri oruç tutmayı adet edindiği de anlaşılmaktadır. (Ahmed b. Mahmud,1977:s.15)

İhtiyaç sahiplerine ihsanlarda bulunurdu ve övülmekten hoşlanmadığı kaynaklarda şöyle anlatılır: Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî ile İmâm Eb'û'l-Meâlî Cüveynî gelince Nizâmü'l-Mülk ayağa kalkar ve sonra yine yerine otururdu. Ebû Ali el-Farmezî gelince ise yine ayağa kalkar. Onu kendi makamına oturtur, kendisi de onun önüne otururdu. Nizâmül-Mülk'e bu iki farklı davranışın sebebi sorulunca “Ebûl-Kâsım Kuşeyrî ve Ebû'l-Meâlî Cüveynî ile onlar gibi zevat yanıma geldikleri zaman beni meht eder ve benim sahip olmadığım vasıflarla beni överler, bu şekilde beni gururlandırırılar. Fakat el-Farmezî geldiğinde bana nefsimin hoşuna gitmeyen şeyleri, kusur ve

noksanlarımı, yaptığım haksızlıkları söyler, böylece gururum kırılır, nefsânî duygularım rencide olur, ben de yaptığım hatalı ve kusurlu hareketlerin çoğundan vaz geçerim” diyerek Farmezî’ ye neden daha çok saygı gösterdiğini açıklar. (İbnü’l-Esir,c.X,1987:s.144: Ahmed b. Mahmud, 1977:s.9: İbnü’l-Adîm. 1982: s.37)

Fakirlere yardım etmek ve onları yemeğe davet edip aynı sofrayı paylaşmak Nizâmü’l-Mülk’ün adetlerindendi. Bir gece bir tarafında kardeşi Ebû’l-Kâsım öbür yanında ise Horasan Amidi ile birlikte yemek yiyordu. Horasan Amidi’nin yanında da eli kesik bir fakir vardı. Nizâmü’l-Mülk Amidin eli kesik fakirle yan yana yemek yemek istemeğini gördü ve bunun üzerine o fakiri yanına oturtarak birlikte yemek yedi. (İbnü’l-Esir,c.X,1987:s.144)

Günün birinde bir fakir elinde büyük bir ibrikle Nizâmü’l-Mülk’ün yanına geldi. Nizâmü’l-Mülk, Sultanın hizmetinden döndüğünde fakir ayağa kalkarak kendisine: “ben senin fakirleri sevdiğini ve onlara karşı muhabbet ve şefkat iddiasında olduğunu işittim. Sen bu benim ibriğimi altın ile doldurmadan ben buna inanmam” dedi. Nizâmü’l-Mülk bunu çok görerek bir kese verip bir takım tatlı sözlerle fakiri yola getirmek istedi. Fakat fakir kesenin yeterli olmayacağını söyledi. Nizâmü’l-Mülk hazinedara hazinede ne kadar altın varsa verilmesi için emir verdi. Altınları getirip ibriğe koydular fakat bunların hepsi yarısını bile doldurmadı. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk ehlü ayaline, bütün zinet eşyalarını getirip ibriğe koymalarını söyledi. Onların hepsi bütün zinet eşyalarını getirdiler ve nihayet ibriği doldurdular. İbrik o derece doldu ki fakir ibriği yerinden kaldıramadı. Bunu üzerine Nizâmü’l-Mülk adamlarına ibriği taşıyıp fakirle beraber gitmelerini emretti. (Hüseynî, 1943: s.48)

Nizâmü'l-Mülk vezir olmadan önce kendine has bir köyü ve bir mescidinin olmasını orada tek başına Allah'a ibadet etmek istediğini. Daha sonra da rızkını temin edecek bir tarla hayal ettiğini. Fakat vezir olduktan sonra ise sadece günlük bir kuru ekmek parçasıyla karnını doyurup Allah'a ibadet edebileceği bir mescidinin olmasını hayal ettiğini söylemiştir. Kendinden önce ve sonra hiçbir devlet adamına nasip olmayacak kadar otorite sahibi ve herkes tarafından sevilen biri olmasına rağmen böyle bir isteğinin olması ne kadar tevazu sahibi olduğunu göstermektedir. (İbnü'l-Esir,c.X, 1987:s.144 : Ahmed.b. Mahmud, 1977:s.12)

Öldürülmeden önce Nizâmü'l-Mülk'e Allah'tan korkan bir kişi gelip “bu gece Peygamberimizi rüyamda gördüm. Sen bir mahfenin içindeydin, geldi seni alıp gitti ve gözümden yok oldun” dedi. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.16) Nizâmü'l-Mülk öldürüldükten sonra da birisinin onu rüyasında gördüğü ve: “Nasılsın?” diye sorduğunda. Onun da “öldürülme hadisesi olmasaydı bütün emellerimden sorguya çekilirdim.” cevabını verdiği kaynaklarda bahsedilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. NİZÂMÜ'L-MÜLK VE TEŞKİLATLANMADAKİ ROLÜ

Nizâmü'l-Mülk'ün devletin teşekkülünde birçok katkıları bulunmaktadır. Birçok binalar yaptırmış, fakirlere ve bilginlere ihsanlarda bulunmuş ve sevilen bir devlet adamı olmuştur. Devleti düzene koymak için yaptığı işlerle ön plana çıkmış ve hükümdarlar tarafından da takdir görmüştür. Temimi 'ye göre Nizâmül'-Mülk Hint, Bizans ve Türk devletlerinin her birini vergiye bağlamıştı. O vergiler her yıl o ülkelerden gönderilirdi. Ayrıca Balasagun, Çin ve İstanbul'un arasında kalan ülkeler de vergiye bağlanmıştı. Fakat buralardan alınan vergiler, askere, Sultan'ın gulâmlarına ve saray halkının elbiselerine harcanırdı. Bu kadar büyük topraklara hükmetmek, hiç bir halifeye, hiç bir vezire ve hiç bir sultana nasip olmamıştı. (Ahmed b. Mahmud, 1977:s.12)

Ünlü vezir devlet işlerinin nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda oldukça bilgili idi. Bu doğrultuda yazdığı Siyasetnâme adlı eseri günümüzde de önemini korumaktadır. Ayrıca uzun yıllar ustalıkla Selçuklular'a vezirlik yaparak bu görevinin hakkını vermiştir.

Nizâmü'l-Mülk vezirlik alameti olan mührü eline aldıktan sonra bozulmaya başlayan devlet nizamını yeniden sağlamış ve değişen dini ahlakı da tekrar kıvama getirmiştir. Vilayetleri tamir ettirip imaretleri birleştirerek genişletmiştir. Daha önceden mal toplayıp askerler için harcamak adet idi. Kimsenin ıktası yoktu. Nizâmü'l-Mülk mal toplanamadığını ve mahsul elde edilemediğini görünce araziyi ikta olarak askere taksim etmiş ve böylece memlekette düzeni sağlamıştır. Nizâmü'l-Mülk bazen de askerden

birine yıllık maaş bağlar gelirinin yarısını Rum diyarındaki bir kasabanın bütçesine bir kısmını da Horasan civarındaki bir kasabanın bütçesine ayırırdı. Hakkında karar verilen asker itiraz etmezdi çünkü maaşını alıp geçimini sağlayacağından şüphe etmezdi. (El-Bundarı, 1943:s.59)

Nizâmü'l-Mülk ayrıca vakıflarla da ilgilenirdi. Buralara güvenilir adamlar tayin eder ve çok sıkı kontrol altında tutardı. (El-Bundarı,1943: s.59) Böylece ülkenin imarında önemli yer tutan bu kurumların işleyişinin aksaması önlenirdi.

Devletin güvenliği için asker sayısını artırmıştı. Ayrıca hazineye giren geliri artırarak ilim sahipleri için belli bir bütçe ayırmış ve bunu hiç aksatmadan ödemişti. (El-Bundarı, 1943:s.60)

Nizâmü'l-Mülk teşkilatlanmada diğer devletlerinden de faydalanmış özellikle iyi bildiği Sâmani ve Gazneli devlet teşkilatlarından faydalanmıştı. Selçuklu İmparatorluğunun saray teşkilatını ve büyük divanı geliştirmiş, istifa, arz, vezaret, İslam geleneklerine dayanan mahkemelerde de bazı değişiklikler yaparak dönemin şartlarına cevap verir hale getirmiştir. Ayrıca meliklerin emirlerindeki eyaletlerde de küçük divanlar kurmuştu. Bu yaptığı değişiklikler daha sonra kurulacak olan bütün Türk-İslâm devletlerine de örnek teşkil etmiştir. (Kafesoğlu, 1964:s.330)

2.2. SARAY TEŞKİLÂTI

Selçuklular kendilerinden önce kurulmuş olan Türk Devletlerinin birçoğundan etkilenmiş ve devletin birçok kurumunda bunun tesiri görülmüştür. İslam'ı kabul etmiş

olmalarına rağmen İslam'a aykırı bazı Türk geleneklerini devam ettirmeleri bunun apaçık kanıtıdır. Yağmal toylar, yas törenleri, anayurtta olduğu gibi devam ediyor, Selçuklu hükümdarları da Moğol hanları gibi bir kimseyi şerefliendirmek için ona içki sunuyorlardı. (Sümer, 1980: s. 104) Ayrıca Oğuzlar'ın eski Asya geleneklerinden olan "gâşiyeye" taşıma devam ettirilmiştir. Gâşiyeye denilen bir nevi örtü Orta Asya'da törensel bir değere sahipti. Karahanlı Hükümdarı Ahmet Han esir edildiğinde, Sultan Melikşah'ın gâşiyesini omuzunda taşıyarak atının yanında yürümüştü. Bu bir tabiiyet ifadesiydi ve Asya'dan gelen bir adetti. Nitekim bunun başka örneklerine de rastlamaktayız, Sultan Mesut (1134-1152), Bağdat halifesine hürmeten onun gâşiyesini omuzunda taşımıştır. Ayrıca orduda tuğlar, tabl gibi alametlerle eski askeri deyimler kullanılmıştır. (Ortaylı, 2000:s. 150) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme adlı eserin de "Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından padişahlık vasıfları ve övülmeye değer hasletleriyle bezediği birini seçer. Dünya işlerini ve reâyanın sulh ve sükûn içinde yaşamalarını ona tevcih eder" diyerek hükümdarlığın Allah'ın bir lütfu olduğunu ve onu dilediği kişiye verdiğini belirterek Türkler'in kut anlayışının devam ettiğini göstermiştir. (Köymen, 2001: s. 68)

Selçuklular da devlet üç ana unsurdan oluşuyordu. Bunlar: Saray, hükümet ve orduydı. Devletin başında bulunan hükümdar otomatik olarak bu üç kurumunda başında bulunuyordu. Buna rağmen hükümdarın yardımcılarını verecek kararlarda etkili olabiliyor ve hükümdar tek başına karar vermiyordu. (Yazıcı, 2007:s.294)

Türk devlet geleneğine bağlı olarak Selçuklular da devlet, hükümdar ve ailesinin ortak mülkü kabul ediliyordu. (Uzunçarşılı, 1988:s.199) "Dergâh", "bârgâh" gibi isimler ile de anılan saray, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlıydı. (Kafesoğlu, 1992:s.96) Saray eski Farsça da ev, mesken, konak, menzil manasına gelen ve Türkçe

de de daha çok hükümdarın ikametgâhı olarak bilinir. (Barthold, c.X,1966: s.305)
Ayrıca devlet işleri buradan yürütülürdü. Sarayda birçok devlet görevlisi bulunmaktaydı.

2.3. SARAY GÖREVLİLERİ

2.3.1. Hâcibler

Hükümdarlar divan arasındaki iletişimi sağlayan görevlilerdi. Başındaki görevliye Hâcibü'l-Hüccâb veya Hâcib-i Buzurg denilirdi. Bu kişiler sarayın bütün işlerinde sorumlu olur bürokraside de hükümdardan sonra gelirdi. (Yazıcı, 2007:s.298)
Hâcibü'l-Hüccab aynı emirlik rütbesine sahipti ve bütün saray erkânı gibi askerî sınıftandı. Sarayın bütün işleriyle ilgilendiği için kendisine bağlı çeşitli rütbelerde görevliler mevcuttu. Bunlar arasında “saray hâcibi (hâcib-i dergâh) vardı. Bunun görevi merasimlerde ve resmî kabuller de devlet erkânının hükümdarın huzurunda derece ve rütbelere göre ayakta mı yoksa oturarak mı duracaklarını ve nerede bulunacaklarını düzenlemektir. (Köymen, 2001: s. 91) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâmesi'nde bir kimsenin yanlış yerde durması halinde dergâh hâcibinin onu uzaklaştırdığını belirtmiştir. Her bir grubun arasında yabancı yani o gruptan olmayan birini görürlerse ona bağırduklarını da yine Nizâmü'l-Mülk'ün eserinden anlıyoruz. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.86)

Hâcibler askerî sınıfa mensup olduklarından zaman zaman ordu komutanlığı görevi de yapmışlardır. Kutalmış'a karşı yapılan savaş esnasında Alp Arslan ordusunun öncü kuvvetleri kumandanı Hâcib Erdem olmuştu. Yine Malazgirt Meydan Savaşı'nda da öncü kuvvetlerinin başına bir hâcib kumandan tayin edilmişti. (Köymen, 2001: s.92)

Hâcibler, aynı zamanda saraydaki bütün görevlilerin işlerini yapıp yapmadığını da kontrol etmekle de görevliydi. Onların vazifelerini en iyi şekilde yapmaları için nezaret ederlerdi. (Uzunçarşılı, 1998: s.34)

Hâcibü'l-Hüccab'ın emrinde bulunan görevlilerin bir kısmı da saray kapılarını muhafaza ederler ve hükümdarla hükümet arasında gerek duyulan evrak ve defterlerin gidip gelmesinde vasıta olurlardı. Bunların yanı sıra Hâcibü'l-Hüccab'ın bazan emir-i dâd gibi hareket ederek adliye vekili vazifesini gördüğü de kaynaklardan anlaşılmaktadır. (Uzunçarşılı, 1998:s.34)

Hükümdarın dışında vezirlerin de hâcibleri olabiliyordu. Bir gün İhtiyar bir kadın, Nizâmü'l-Mülk'e vermek için elinde bir rik'a ile hâcibin huzuruna geldi. Fakat hâcib bunu Nizâmü'l-Mülk'e vermedi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk "Ben seni huzuruma gelemeyen zayıf ve ihtiyar erkeklerle ihtiyar kadınlar için istihdam ediyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra, sana ihtiyacım yoktur" diyerek hâcibi görevinden azletmiştir. (Köymen,2001:s.93)

2.3.2. Emîr-i Hares

Nizâmü'l-Mülk Siyâsetnâmesinde Hares Emirliğinin her devirde büyük makamlardan biri olduğunu belirtmiştir. Emir-i Hâcibten sonra saraydaki en üst makam o olmuştur. Bunun sebebinin de Emir-i Hares'in görevinin siyasetle ilgili olmasından kaynaklandığını söylemiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.94). Pâdişâh bir kimsenin suçlu olduğuna karar verdiği zaman, yerine göre, şu cezalardan birini tatbik etmesini Emir-i Hares'e emrederdi: Başvurma, el ve ayak kesme, darağacına asma, dövme, hapsedme,

kuyuya atma. Emîr-i Hares'te aldığı emri yerine getirirdi. (Köymen,2001:s.93) Bu nedenle halk hükümdardan çok Hares Emîri'nden korkmaktaydı. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.94)

Yine Siyâsetnâme'den Emîr-i Hares'in büyük emir olmasının bir sebebi olarak sarayda oturduğunu kendine ait bir kösü, sancağı, âlemi ve neveti olduğunu anlamaktayız. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.95) Emîr-i Hares'in bir vasal hükümdar gibi kös vurma, sancak sahibi olma ve nevet çalma hakkının olması bu makamın ne derece önem arz ettiğini ortaya koymaktadır. (Köymen,2001:s.93)

2.3.3. Vekil-i Hâss

Bu makama tanınmış ve güvenilir kimseler tayin edilmiştir. Bunlar saray mutfağından, şaraphaneden, Sultan'ın sofrasından, has ahırdan, hayvanlardan ve çocuklardan sorumluydu. her gün hükümdarın huzuruna çıkar yaptıkları ile ilgili bilgi verir, yaptığı harcamaları ve aldıklarını bildirirdi. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.64 : Köymen,2001:s.94)

2.3.4. Silâhdâr

Silâhdara bazen Emîr-i Silah da deniliyordu. Hükümdarın silahlarını muhafaza edip merasimler de taşımakla görevlidir. Aynı zaman da zeredhâne ya da zırhhâne denilen silâh depolarını korumakla da görevlidir. Silahdar bu isimle kumandanlık

mevkiine çıkabilmektedir. Emîri Silâh merasim esnasında hükümdarın oturduğu tahtın yanında dururdu. (Uzunçarşılı, 1998:s.35)

Silâhdârın emrinde kendine bağlı daha küçük rütbeli birçok silâhdârı da vardı. Silâhdârın maiyetindekilerle beraber Sultan'ı korumakla da görevli olduğunu anlıyoruz. (Köymen,2001: s.95)

2.3.5. Âbdâr veya Taştdâr

Hükümdarın elini yıkamak için kullandığı leğeni tutan ve ona yardımcı olan görevlilerdir. Taşt, leğen anlamındadır ab ise su manasına gelir bu nedenle bu isimle anılmıştır. Fakat daha sonra ibrikdar adını almıştır. (Uzunçarşılı, 1998:s.36) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de Samanoğulları Devleti'nin Horasan sipahsaları Alp Tekin'in kölesi olan Sebük Tekin'i görevli bir gulâm'ın ölmesi üzerine abdârlık görevine getirttiğini yazmaktadır. Huradan Hükümdarın sevdiği gulâmları yakınında görmekten memnun olduğu için bu tarz görevlere getirdiği anlaşılmaktadır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:, s.75)

2.3.6. Çaşnigâr

Hükümdarın yemeğini hazırlayan ve yemek esnasında da sofraya hizmetini gören görevlidir. Sofracı başı diyebileceğimiz bu görevlinin maiyyetinde sofraya garsonları bulunmaktaydı. (Uzunçarşılı, 1998:s.36)

Çaşnigîrin sözlük anlamı yemeğin tadına, çeşnisine bakan kimse demektir. Bu doğrultu da Çaşnigîrin esas vazifesi, Sultan'ın sofrasına getirilen yemekleri, Sultan yemeden önce, tatmaktır. Yemekler ondan sonra Sultan'a takdim edilirdi. Bunun nedeni de Sultan'ın yemeğine zehir katılıp katılmadığını anlamak ve Sultan'ın zehirlenmesini önlemektir. Bu mühim görevi nedeniyle güvenilir bir kimse olması gerekirdi. (Köymen, 2001:s.95)

2.3.7. Şarabdâr

Hükümdarın her türlü içeceğini hazırlamakla görevli kimsedir. İçkilerin korunduğu şaraphane denilen kilerin de sorumlusuydu. Belirli vakitlerde düzenlenen meclis ve yemeklerde hizmet etmekle de mükellef idi ve emri altında çokça hizmetli sakileri vardı. (Uzunçarşılı,1998: s.35)

Hükümdarın düzenlediği meclislerde sunulan içki ve şerbetlerin kaliteli ya da kötü oluşundan şarabdâr sorumluydu. (Köymen,2001:s.95) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de hafta da birkaç gün belli kimselerin davet edildiği şarap meclislerinin kurulmasını tavsiye etmiştir. Bu meclisler de Şarabdârın kötü şarap vermesi halinde cezalandırılması gerektiğinden de bahsetmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.85)

2.3.8. Câmedâr

Câmedâr'ın görevi Hükümdarın elbiselerini muhafaza etmektir. (Uzunçarşılı, 1998:s.35) Bu görevli değişik isimlerle Anadolu Selçukluları ve Memlûklerde de

görülmüştür. Osmanlı devletinde çuhadar ve daha sonraki zamanlarda ise esvapçı adıyla anılan görevlinin de camedâra benzer sorumluluğu vardı. (Uzunçarşılı, 1998:s.35)

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme de saraya alınan bir gulâmın belli eğitimlerden geçtikten sonra ancak altıncı yılında Camedârlık mertebesine gelebildiğini belirtmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.74)

Ayrıca Nizâmü'l-Mülk sarayda hizmetli olan gulâmlardan her gün abdâr, şarabdâr, camedâr gibi görevlilerin kaç tanesinin hükümdarın huzuruna çıkacağından önceden belirlenmesi gerektiğini böylece karışıklık yaşanmasına izin verilmemesini tavsiye etmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.72) Buradan anladığımız kadarıyla bu hizmetliler hemen hemen her gün hükümdarın huzuruna çıkmaktaydılar.

2.3.9. Sâkî

Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesinde saray hizmetlileri içinde en son makamı sâkîler teşkil ediyordu. (Köymen, 1999:s.96) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâmede içki meclisi tertip edilmesinden bahsederken ileri gelen her devlet adamının kendine has sâkîleri ve sürahilerinin olduğunu ve böyle bir işret meclisine gelirken bunları yanlarında getirmelerinin caiz olmadığını belirtmektedir. Çünkü Sultan cihanın aile reisi cihandakilerde onun çoluk çocuğu olarak kabul edilir o herkesi doyurmakla mükelleftir bu nedenle Sultan'ın sarayına gelirken yanlarında yiyecek içecek getirmelerinin doğru olmadığını belirtmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.85)

Saray sâkîsinin emrinde birçok sâkîler bulunmakta bunlarda hükümdara hürmet ve hizmette kusur etmemektedirler. Bir rivayete göre Alp Arslan, Bizans imparatoruna

karşı savaşa çıkarken, Rey şehrinde geldiğinde burada vasal hükümdarlardan Kâkeveyh'e Rum meliki'ni esir aldığı takdirde, başında bir sâkî olarak bekleteceğini söylemişti. Bizans imparatorunu esir alınca, bu sözünü yerine getirdi. Sultan, huzuruna getirilen esir Bizans imparatorunun ayağındaki zencirin ve boynundaki lâlenin çözülmesini ve eline bir kadeh verilmesini emretti. Suyun kendisine verildiğini zanneden Bizans imparatoru içmek istedi fakat bundan men edildi ve Sultan'a hizmet edip kadehi takdim etmesi emredildi. Bizans imparatoru yer öptü, kadehi Sultan'a takdim etti. Sultan suyu içti ve hükümdarlara hizmet ettiği vakit böyle yap diyerek Bizans imparatorunun saçından çekti ve yüzünü yere yapıştırdı. Bu rivayetten bir sâkînin nasıl hizmete bulunduğu hakkında fikir edinmekteyiz. (Köymen,2001:s.96)

2.3.10. Serhenk veya Çavuş

Bunlar da saray hizmetlilerindedir. Posta ulaklığı yapar ve savaşlarda hükümdarın önünde yürüyüp hizmet ederlerdi. Bunlar Sultan'ın alayının önünde yürüyüp *durbaş* yani *savulun* diye bağırarak hükümdara yol açarlardı. Bu nedenle *durbaş* adıyla da anılmışlardır. Hükümdardan başka Selçuk ricalinin de serhenkleri ve divanda hizmet eden çavuşları da vardı. (Uzunçarşılı, 1998:s.37)

Siyasetnâme'de *peykân* adıyla anılan ulaklardan bahsedilmektedir. Sultan'ın belli başlı bazı yollara peykânlar koyması gerektiği bunlara aylık maaş bağlaması ve tahsisatlarını tayin etmesi gerektiğini belirtmiştir. Böylece 50 fersah mesafedeki bir yerden gece gündüz her zaman haber alınabilecekti. (Nizâmü'-Mülk,1999: s.63)

2.3.11. Nedimler

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de Sultan'ın yanında serbestçe hareket edebileceği nedimler edinmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü padişahın devlet erkânı ile fazla oturması onları kendisine karşı küstah yapar bunun da onun haşmetine zarar vereceğini, kendisine gösterilen saygının azalacağını ve bunun zayıf karakterlere ait bir durum olduğunu belirtmektedir.

Sürekli devlet işlerini görüşmenin insanı bezdireceği ve endişelendireceğini söyleyen Nizâmü'l-Mülk bu durumun padişahın ruhunun sıkılmasına sebep olacağını belirtmektedir. Bunun içinde akıl ve ruh sağlığı açısından yanlarında rahat hareket edip şaka yapabileceği istediği şekilde sohbet edebileceği bir nedimler taifesinin bulunması gerektiğini söylemekte ve bu nedimlerin ne derece önem arz ettiğini belirtmektedir. Onların yanında güldürücü ve nadir hikâyeler söylemenin onun haşmetine bir ziyan getirmeyeceğini zira onların bu iş için bulunması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca nedime her türlü söz söylenebilir fakat bir devlet erkânına ve büyüklere söylenemezdi.

Nizâmü'l-Mülk nedim sahibi olmanın faydalarını Siyasetnâme'de sıralayarak belirtmektedir. Nedimler padişaha arkadaşlık etmenin dışında gece gündüz her daim onun muhafızı görevindeydiler. Her hangi bir tehlike söz konusu olursa nedimler kendilerini padişaha siper etmekten korkmazdı.

Yine Siyasetnâme'de bir kimseye nedimlik verilirse onun başka bir memurlukta bulunmaması gerektiğini padişahın yakınının da bulunmaktan dolayı bir rahatlık hasil olacağı için halka zulüm yapabileceğini bu nedenle de görevini layıkıyla yerine getiremeyeceğini belirtmektedir.

Memurun her zaman padişahı korkması gerekirdi buna karşılık nedimin ise daima cesaretli olması gerekmektedir. Zira nedimin küstah olmaması halinde padişahın ondan hiç zevk almayacağını belirtilmektedir.

Nedimlerin hangi vakitlerde huzura kabul edileceği bellidir. Padişahın toplantı yapmadığı ve devlet büyüklerinin huzurdan çekildiği zaman onların sırası gelirdi.

Siyasetnâme’de bir nedimin sahip olması gereken vasıflar şöyle sıralanmıştı: başta görgülü olmalı, faziletli, neşeli, temiz mezhepli ve giyimli, sır tutucu, ezberinde çokça hikâye ve kitap bulunmalıdır. İyi bir rivayetçi olmalı, daima iyi bir arkadaş olmalı, tavlâ ve satrancı iyi bilmeli, mümkünse bir müzik aleti çalabilmeli ve silah kullanabilmelidir. Padişah her ne yaparsa nedim onu onaylamalı ve bravo iyi yaptın demeli bunu şöyle yap böyle yap diye padişaha akıl vermeye kalkışmamalıdır.

Ayrıca nedimler padişahın içki ve eğlence meclislerinin hazırlanmasında, imar, savaş, akın hediye, seyahat ve buna benzer birçok konuda devlet büyükleri ile istişare içinde olmalıydılar.

Nedimin çok gezmiş ve büyüklere hizmet etmiş olması makbuldü. Padişahın huyunu huşunu öğrenmek isteyen insanlar nedimlerinden yola çıkarak tahminde bulunurlardı.

Bazen padişahlar yakınlarındaki tabip ve müneccimleri nedim yapmış ve yedikleri her şeyin faydalı olup olmadığını danışmışlardır. Ayrıca müneccim nedimlere de vakit ve saate baktırıp kutlu kutsuz günleri sormuş böylece bir işi yapmak için en uygun zamanı seçmeye çalışmışlardır. Bazen de bunun tam tersi olmuş padişahlar tabip ve müneccimlerden nefret ederek onları sadece ihtiyaç zamanı aramışlardır.

Nedimlerden her birinin ayrı rütbe ve derecesi olduğu Siyasetnâme’de belirtilmiştir. Bunlardan bazıları huzurda oturabilirken bazıları sadece ayakta durabilirdi. Maiyet arasında saygınlıklarının bulunması icap ederdi. Bu nedenle padişahın nedimleri kendilerine yeterli miktarda tahsisata bağlanmalıydı. (Nizâmü’l-Mülk, 1999: s.64-65-85)

2.3.12. Emîr-i Cândâr

Selçuklularda hassa askerleri doğrudan hükümdar ve sarayın muhafazasından sorumluydular. Bunların dışında hükümdar ve sarayın muhafazasına memur cândâr denilen görevlilerde mevcuttu. Hizmetleri doğrultusunda daha yüksek memurluklara tayin olabiliyorlardı. Cândârların içerisinde Ata Bey makamına yükselenlerde vardı. (Uzunçarşılı, 1998:s.33)

Bunların dışında sarayda belli makam sahipleri daha vardı. *Emîr-i ahur* adıyla bilinen görevli ahırlardan ve hayvanların bakımından sorumluydu ve emrinde seyisler vardı. Yine *Emîr-i Şikâr* adıyla bilinen ve padişahla beraber ava giden saray hizmetlileri bulunmaktaydı. (Uzunçarşılı,1998:s. 37) Bunlar sultanın av silahlarına bakmakla, avları organize etmekle ve av sahalarını tesbit etmekle de görevliydi. (Taneri, 1967:s.18) Ayrıca av köpekleriyle beraber doğan, atmaca ve benzeri av kuşlarına bakmaktan sorumluydular. (Uzunçarşılı,1998:s.83)

Nizâmü’l-Mülk bunlar haricinde gece bekçileri, kapıcılar ve nöbetçilerden bahsetmekte bunların gece gündüz kontrol edilmelerinin gerekliliğini belirtmektedir. (Nizâmü’l-Mülk,1999:s.88)

Sarayda her türlü ayak işlerini gören ferraşlar adıyla bilinen bir grup daha vardır. Bunlarla beraber sarayda olup biteni padişaha bildirmekten sorumlu müsriflerde vardır. (Köymen, 2001:s.99)

2.4. SARAY ADETLERİ VE NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN TAVSİYELERİ

2.4.1. Kabul Törenleri

Bu törenler sayesinde devlet işleri daha hızlı yürümektedir. Devlet erkânının hükümdarla aracısız görüşerek istişare edebilmesi gerekmektedir. Aksi durumda halkın işleri aksar ve halleri bilinmezse fitneciler bunu fırsat bilip sorun oluşturabilir.

Saraydaki bütün işlerde olduğu gibi kabul töreninin de bir usulü vardı. Hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyenleri huzuruna kabul edip etmeyeceği saray kapısında asılı olan bir perdeden anlaşılıyordu. Perde kaldırılmışsa hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyenleri geri çevirmeyeceği anlamına gelirdi. Eğer perde indirilmiş haldeyse bu da padişahın kimseyle görüşmeyeceği anlamına gelirdi.

Nizâmü'l-Mülk'e göre saraya kadar gelip de hükümdarla görüşmeden dönmek çok ağır gelmektedir. Bu yüzden devlet erkânının resmî işler için kolayca hükümdarla görüşebilmesinin önemi büyüktür. Nizâmü'l-Mülk'e göre hiçbir tertip erkânı üzerinde sık sık yapılan kabulden daha etkili değildir. Saraya defalarca gelip de hükümdarla görüşemeyen devlet büyükleri hükümdara iyi gözle bakmazlar ve ona karşı düşmanca tavır sergilerler. Ayrıca huzura kabuller seyrek yapıldığında devlet işleri de yavaşlamaktadır.

Nizâmü'l-Mülk padişahın haftada iki defa adaleti temin için kabul düzenlemesi gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca padişahın önüne önemli bir mesele gelince devlet erkânını huzura kabul edip ihtiyarlar, âlimler ve dostlarıyla meşveret etmesi gerektiğini bildirmektedir. (Köymen,2001: s.104 : Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.66)

2.4.2. İşret (Şarap) Meclisi

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de haftada bir veya iki gün işret meclisi kurulmasını kimler katılmayı adet edinirse onların geri çevrilmemesini onların huzura geliş günü olduğunun bilinmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu özel davetlere kimlerin geleceği önceden bildirilirdi böylece diğerleri kapıdan geri çevrilirdi. Davetliler beraberlerinde birden fazla köle ve hizmetçi getiremezlerdi. Beraberlerinde yiyecek ve içecek türü şeyler getirmeleri de hoş karşılanmaz saygısızlık olarak addedilirdi.

Nizâmü'l-Mülk bu meclisin fazla uzun sürmemesi gerektiğini ifade etmiş ve bunun sebebini de açıklamıştır. Nizâmü'l-Mülk padişahın devlet büyükleri ile fazla vakit geçirmesi halinde onların kendisine karşı küstahlaşabileceğini ve bu durumun onun haşmetine zarar vereceğini belirtmiştir. (Nizâmü'l-Mülk,1999: s.87)

2.4.3. Meşveret Meclisleri

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de devlet işlerini büyükler ve âlimlerle istişare ederek yürütmenin öneminden bahseder ve bunu Hz. Muhammed'den örnek vererek açıklar. Hz. Muhammed'in bir Peygamber olmasına rağmen yakınındakilere mutlaka

danıştığını söyleyerek istişarenin önemini vurgulamaktadır. İşlerde kimseye danışmadan hareket etmenin ise zayıflık ve bencillik olduğunu belirtmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.66)

Nizâmü'l-Mülk herkesin belli bir konuda daha bilgili olabileceğini, kiminin daha çok bilip kiminin daha az bileceğini kiminin de daha tecrübeli olabileceğini bu yüzden onlarla görüşerek karar almanın daha sağlıklı olacağını vurgulamaktadır. Vezir, bu durumu iki örnekle açıklar “Biri vardır, hastalığın ilâcını kitaptan okumuştur, bütün ilâçların adlarını ezbere bilir. Sonra başka biri vardır, aynı ilâçları hem bilir, hem de o ilaçlarla hastalıkları tedavi eder.” diyerek bilgi ve tecrübe farkının önemini belirtmiştir. Ardından “biri vardır ki, birçok seyahatler yapmış, dünyanın büyük kısmını görmüş, hayatın sefasını da cefasını da tatmıştır, olayların içinde yoğrulmuştur. Vezir bu kimsenin, hiç seyahat etmemiş memleketi tanımamış, hâdiselerin içinde yoğrulmamış bir başka kimse ile bir tutulamayacağını da belirterek konuyu açıklamıştır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.66 :Köymen,2001:s. 109)

Vezir herkesin fikirlerini açıkça ortaya koymasını karşı görüşte olanların da görüşlerini belirtmelerini ve böylece en doğru yolun bulunmasını savunmaktadır. Nizâmü'l-Mülk ayrıca Melikşah'ın meşveret etmeyi seven iş bilir ve tedbirli bir hükümdar olmasından övgüyle bahsetmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.66)

Hükümdar bu meclisi toplarken kendi itimadını kazanmış kişileri çağırırdı. Toplantının zamanı ve kaç kişiden oluşacağı ile konusu tamamen hükümdarın tercihiydi. (Köymen,2001:s. 109)

Nizâmü'l-Mülk ayrıca hükümdarın hafta da bir veya iki defa din âlimleriyle de görüşmesi gerektiğini söylemektedir. Onlara hürmet ve saygı gösterip geçimleri için

gerekli olan nafakayı hazineden ayırmasını tavsiye eder. Onları huzuruna kabul edip Allah'ın emirlerini ve Kur'an tefsiri dinleyerek gönlünü dünya meşguliyetinden ayırmasının önemini vurgular. Âlimlerden âdil hükümdar hikâyeleri ve peygamber kıssaları dinleyerek bunlardan ders çıkarmasını tavsiye eder. Bunun adet haline getirilerek devam edilmesi halinde hükümdarın din ve dünyada önünün açılacağını devletini ve kendisini hiçbir kötü fikrin saptıramayacağını, ülkesinde şerrin ve fitnenin kalkacağını ve iyi nam sahibi olacağını vurgulamaktadır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.43)

2.4.4. Sarayda Rehineler Bulundurma

Tâbi hükümdarın, metbû hükümdarın sarayında oğullarından veya kardeşlerinden birini rehine olarak bulundurması, çok eskiden beri uygulanan bir kaideydi. Tâbi olduğu hükümdar adına hutbe okutmak, para bastırmak ve metbû hükümdara yıllık vergi vermek vesaire gibi belli başlı tâbilik şartlarından birisiydi. (Köymen, 2001:s.130)

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de sarayda rehine bulundurulması halinde tâbi hükümdarların herhangi bir isyan hareketine girişemeyeceğini belirtir. Bu nedenle tâbi hükümdarların oğlu veya kardeşi sarayda ikamet etmeliydi. Ayrıca Arap, Kürt, Deylemlî ve Rum emirlerinden sarayda alıkonulacakların sayısının beş yüzden aşağı düşmemesi gerektiği belirtilmiştir. Sarayda alıkonan bu rehineler bir yıl rehin tutulmalı ve bir yıl sonra yeni rehinelerle değiştirilmeliydi.

Sarayda Deylemli, Dağlı, Taberistan ve Őebânkâre halkından rehineler bulunursa ihtiyaç duyulduğunda sarayda iş yapacak insan hazır olacak ve padişahın gönlü rahat olacaktı. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s. 72)

2.4.5. Elçilik Anlayışı

Devletlerin diğer devletlerle iliŐki kurabilmesi elçiler aracılığıyla olduğundan bu müessese her zaman önemini korumuŐtur. Her devirde olduğu gibi, Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da elçilik müessesesi, imparatorluğun diğer devletlerle, bilhassa vasal devletlerle ve halifelikle münasebetlerinde büyük rol oynuyordu. (Köymen,2001:s.131)

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de elçilik kurumunun öneminden uzun uzun bahsetmiŐ ve elçilerin işlerinin düzenlenmesi hakkında uzun bir bölüm ayırmıştır. Bu görevi yapacak kimseler de bulunması gereken vasıfları Şu Şekilde sıralamıŐtır: iyi bir elçi hükümdara en iyi Şekilde hizmet etmeli, sözünü esirgememeli fakat çok konuşmamalı, her ilimden biraz anlamalı, hafız ve ileri görüşlü olmalı, boylu ve görünüş itibariyle gösterişli olmalıdır. Eğer elçi yaŐlı ve âlim olursa daha iyi olur. Vezir elçi olarak gönderilecek kimse eğer padişahın nedimlerinden olursa daha güvenilir olur. Eğer cesur, mert eli silah tutan, biniciliği iyi olan savaŐçı bir adam elçilikle gönderilirse çok daha iyi olur. Bu sayede elçi gittiği ülkeye kendi ülkesinin bütün adamlarının öyle olduğu izlenimini uyandırır. Hatta elçi Seyyid ve Şerif olursa çok daha iyi olur çünkü soyu dolayısıyla fazla saygı görür kendisine kötülük yapılmaz.

Elçi gönderildiği ülkede, ülkesini ve hükümdarını temsil ettiği için üstün niteliklere sahip olmalıdır. Şarap düşkünü, şakacı, kumarbaz, geveze ve tanınmış birisinin elçi olarak gönderilmesi halinde hükümdarın itibarı sarsılabilirdi. Bu nedenle böyle kimseler elçi olarak görevlendirilmemelidir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.70,)

Vezir, Selçuklu ülkesine gelen elçilerin geliş gidişlerini kimseye haber vermediklerini hatta nerdeyse sarayın kapısına gelinceye kadar kimsenin haberi olmadığını onlarla kimsenin ilgilenmediğini bu durumun gelen elçilerde ciddiye alınmadıkları kanaatini uyandıracaklarını kaydeder. Nizâmü'l-Mülk serhad memurlarına huduttan birinin girmesi halinde derhal atlılar gönderilmesini, kimin geldiğinin öğrenilmesini, yanında kaç kişinin bulunduğunu, ne kadar âlet ve teçhizatının bulunduğunu, ne iş için geldiğini hemen saraya bildirmelerini belirterek devam eder. Gidecekleri yere kadar onlara eşlik etmek üzere güvenilir bir adamın onlarla gönderilmesi gerektiğini tavsiye eder. Ayrıca elçilerin saraya gelene kadar geçecekleri her yerin mamur olmasını, konkladıkları yerlerde misafirperverlikle ağırlandıklarını ve gönüllerinin hoşnut edilmesini tembihler. Elçilerin dönüşte de aynı şekilde uğurlanmaları gerektiğini belirtir. Çünkü onlara yapılan her şey temsil ettikleri hükümdara yapılmış sayılır. Padişahların karşılıklı saygı göstermeleri devletlerin ilişkileri açısından önemlidir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.68)

Vezir hükümdarın ihtişamının anlaşılması için elçilerin kabul edildiği zamanlarda özel olarak hazırlanan yirmi takım altın işlemeli ve mücevher kakmalı silahın hazır bulundurulmasını söylemektedir. Ayrıca güzel yüzlü ve gösterişli yirmi gulâm iyi elbiseler ve bu silahlarla donatılarak padişahın tahtının etrafına yerleştirilmelidir. Padişahın düzenini ve saltanat süsünü bu şekilde sergileyerek

ülkesinin gücünü ve büyüklüğünü göstermesini tavsiye etmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s. 67)

Selçuklu veziri, padişahlar arasında bir ihtilâf ve gerginlik bulunduğu zamanlarda bile, gerektiğinde elçiler gidip gelmişler, elçilik vazifelerini, kendilerine emredilmiş olduğu şekilde, yerine getirmişlerdir. Bu şartlarda dahi hükümdarla, onları incitmemiştir. Onlara iyi muamele etmek âdeti hiç ortadan kalkmamıştır. Aksi muamele hiç bir zaman hoş karşılanmamıştır. (Köymen, 2001:s.133)

Hükümdarlar birbirlerine sadece haber vermek için elçi göndermezlerdi. Nizâmü'l-Mülk elçi göndermenin birçok sebepleri olduğunu söylemektedir. Elçiler gittikleri ülkenin yollarını, boğazlarını, nehirlerinin nasıl olduğunu, ordunun geçmesi için elverişli olup olmadığını, otun nerde bulunduğunu, görevli memurlarının kimler olduğunu ve askerlerinin sayısını alet ve teçhizatının ne kadar olduğunu, padişahın sofrası ve meclisinin nasıl olduğunu, sarayın düzenini, oturuş ve kalkışını, tabiatını ve yaşayış tarzının nasıl olduğunu, cömert mi yoksa cimri mi olduğunu, görünüşünün nasıl genç mi yoksa ihtiyar mı olduğunu, tebaasının fakir mi yoksa zengin mi olduğunu, devlet adamlarının kabiliyetlerinin ne olduğunu, sipah salarlarının savaş deneyimi olup olmadığını, vezirin dirayetli olup olmadığını, padişahın şakacı mı yoksa ciddi mi olduğunu, gulâmlara mı yoksa kadınlara mı düşkün olduğu gibi bilgileride öğrenmekteydiler. Bu bilgiler gerektiğinde hükümdara karşı tedbir almak için kullanılırdı. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.68)

Vezir Alp Arslan zamanında gerçekleşen bir olayı örnek olarak eserinde zikretmiştir. Bu örnek elçiler hakkında açıkça fikir vermektedir:

“Şehit Sultan Alp Arslan (Allah burhanını aydınlatsın) kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, şu sözü defalarca o söylemişti: “Ah, ne yazık; eğer vezirim Şafî mezhebinden olmasaydı, çok daha siyâsetli bir heybetli olurdu. Ve kendi mezhebine böylesine ciddi olarak bağlı olması, Şafî mezhebine itikadı ayıp sayması sebebiyle ben ondan daima endişeli idim ve korkardım.

Tesadüfen şöyle bir hadise oldu: Şehit Sultan Alp Arslan Maverâünnehir'de kendisine itaat etmeyen Semerkant hanı, Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'e elçi gönderdi. Ben de kendi tarafımdan Danişmend Ester'i, olup biteni bana bildirsin diye Şehit Sultan Alp Arslan'ın elçisi ile birlikte gönderdim.

Sultanın elçisi, Semerkant hanına mektupla haber ulaştırdı. Semerkant hanı kendi elçisini Sultan Alp Arslan'ın elçisi ile birlikte gönderdi. Elçilerin zamanlı zamansız vezirlerin huzurlarına çıkarak dilek ve ricalarını iletmeleri âdetti. Zira onlar sultana direk olarak söyleyemedikleri sözleri vezire söylerlerdi o da sultana iletirdi.

Ben kendi çadırımda arkadaş grubu ile oturmuş, satranç oynuyordum. Arkadaşlardan birini satrançta yenmiştim ve yüzüğünü rehin olarak almıştım. Sol parmağıma geniş geldiği için yüzüğü sağ parmağıma takmıştım. Bana: “Semerkant hanının elçisi kapıdadır” dediler. Ben: “içeri getiriniz” dedim; sonra da satranç takımını ortadan kaldırmalarını söyledim.

Elçi içeri gelip oturduğu zaman, söyleyeceğini bana söylüyor; ben de sağ parmağımdaki yüzüğü dalgınlıkla çeviriyordum. Elçi, benim bu halimi fark etti, konuşma bitince de kalkıp gitti. Sultan Alp Arslan, “hanın elçisini geri gönderiniz” emrini verdi ve cevap götürmesi için başka bir elçi tayin etti. Aktif bir adam olan, Danişmend Ester'i Sultan Alp Arslan'ın elçisi ile birlikte gönderdim. Elçiler

Semerkant'a varıp da, Şemsü'l-Mülk Han'ın huzuruna çıkınca, aynı Şemsü'l-Mülk, bu arada, elçisinden, Sultan Alp Arslan'ı nasıl bulduğunu, görünüşünün ve işinin nasıl bulduğunu, ne kadar askeri bulunduğunu, alet ve ziynetlerinin nasıl olduğunu, dergâh, bârgâh ve divan düzeninin, memleketin temelini nasıl olduğunu sordu.

Elçisi: “Ey efendimiz, görünüş ve gösteriş, yiğitlik, siyaset ve heybet, ferman ve padişahlık bakımından sultanın hiçbir eksiği yoktur. Askerlerinin sayısını Yüce Allah bilir; onların ziynet, alet ve teçhizatı kıyas kabul etmez; dergâh ve divanlarının düzeni hep iyidir; memleketlerinde hiçbir noksanlık yok; ancak vezirinin bir kusuru vardır” dedi.

Şemsü'l-Mülk “o kusur nedir?” diye sordu.

Elçi: Bir gün öğle namazı vakti onunla konuşmak üzere çadırına gittim. Onun, sağ parmağına bir yüzük vardı. Benimle konuşurken bir yandan da parmağındaki yüzüğü çevirip duruyordu” dedi.

Danışmend Ester derhal “burada Şemsü'l-Mülk'un huzurunda onun elçisinin ağzından şöyle şöyle söz çıktı, bilmiş olasin” diye bana yazdı. Ben sultandan korktuğum için son derece üzuldüm. Kendi kendime, Alp Arslan, Şafii mezhebinden arlanıyor ve her zaman bana baş kakınca yapıyor. Eğer elçinin, Semerkant hanının huzurunda, beni Rafizî göstermiş oldukları sözü Sultan Alp Arslan'ın kulağına ulaşırsa, benim canıma hemen kıyar diye düşündüm ve suçsuz olmama rağmen, bu söz sultanın kulağına gitmesin diye 30.000 altın dinar harcadım. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.69-70)

Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği bu örnekten ve başından geçen bu hâdiseden, yabancı elçilere ülke hudutlarına girdiğinden itibaren nasıl davranıldığı, elçilerin nelere dikkat ettikleri, bunları gönderen hükümdarların toplanan bilgileri, gerektiği zaman, nasıl

kullandıkları açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda devletin zayıf taraflarını yabancı elçilere göstermemek için ne gibi tedbirler alındığı da açıkça görülmektedir. (Köymen, 2001:s. 136)

2.5. BÜYÜK DİVÂN

Selçuklular da devlet merkezinde genel devlet meselelerini görüşmek üzere Divân-ı Sultan adıyla büyük bir divan toplanırdı. Bunun dışında yine merkezde malî, askerî, adlî ve benzeri devlet işlerini görüşmek üzere çeşitli isimlerle divanlar toplanırdı. (Uzunçarşılı, 1998: s.39)Büyük divana Divân-ı A'lâ da deniliyordu. Bu divan Divân-ı İnşâ, Divân-ı İstîfâ, Divân-ı İşrâf, Divân-ı Arz ve Divân-ı Berid denilen alt divanlardan oluşuyordu. Bu divanların başkanları gerektiğinde vezir gibi mahkemeye sevk edilebiliyor ve yaptıkları işlerin hesabını vermeye mecbur bırakılabiliyordu. (Taneri, 1994: s.383)

Büyük Divân'ın başkanı vezir idi. Hükümdarın verdiği emirler bile bu divanda tartışılır ve ondan sonra karar verilirdi. Divanda vezirden başka kimlerin bulunduğu tam olarak bilinmemektedir. Divanın vezir dışındaki üyeleri kesin olarak bilinmemesine rağmen müstevfî, nişancı(sahibi tuğra, tuğrai), müsrif ve Emir-i Arzulceyş'in katıldığı bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır. (Uzunçarşılı, 1998: s.39)

Alp Arslan zamanında Vezir Nizamü'l-Mülk'ün en kıymetli ve güvenilir arkadaşları Sahibi Divan-ı İnşâ ve Tuğra sahibi Kemalüddeve Ebûrrıda Fazlullah b. Muhammed ile Divan-ı İstifa sahibi Şerefü'l-mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur'un

kayıtlarda geçmesinden dolayı bunların divan azasından olduklarına şüphe yoktur. (Uzunçarşılı,1998:s.40)

Selçuklular da ilk divan Tuğrul Bey zamanında (1036) da Nişapur'da toplanmıştır. Tuğrul Bey haftada iki defa divana katılmış fakat daha sonraları bu durum değişmiş ve hükümdar divana pek katılmamıştır.

Büyük Selçuklularda hâkimiyet altındaki eyaletlerde oradaki işlere bakmak üzere divan kurulurdu. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın, Anadolu valiliğine tayin edildiği zaman, Büyük Selçuklu Divanından kendisinin maiyyetine vezir ve devlet ricali verilmiştir. Bu durum Büyük Divanın bütün Selçuk imparatorluğu üzerindeki yetkilerinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. (Uzunçarşılı, 1998:s.39)

Büyük Divan üyeleri hakkında özellikle Alp Arslan zamanında pek bilgi bulunmamaktadır. Mehmet Altay Köymen bu durumun o dönemde devlet teşkilatına hâkim bulunan Nizâmü'l-Mülk'ün kuvvetli şahsiyetinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bütün hükümet işleri vezirin elindeydi vezir hakkında oldukça çok bilgi varken diğer divanların başkanları hakkında fazla bilgi bulunmamasının nedenini buna bağlamaktadır. (Köymen, 2001:s.178)

2.5.1. Divân-ı İstîfa

Bu divan devletin malî işlerinden sorumluydu. Başkanı sâhib-i divân-ı istifa, meüstevfi-i memalik ya da sadece müstevfi adıyla anılıyordu. Bu divanın başında bulunan kimseye müstevfi denildiğinden zaman zaman bu divana müstevfi divanı da deniyordu. Ayrıca bu divana Divânü'z-Zimâm Ve'l-İstîfa da denirdi. Müstevfi yeni

vergi koyamazdı fakat halkın malî durumunu iyileştirmeye çalışır ve haklarını eşit olarak taksim etmeye çalışırdı. Ayrıca yapılan şikâyetleri değerlendirip sonuçlandırır. Vergi tahsili için yetkili memurları görevlendirir ve bütçe defteri tutulurken nezaret ederdi. Malî bakımdan da iktâları müstevfi denetlerdi. Devletin her eyaletinde naib adıyla çalışan memurları mevcuttu. (Taneri,1994: s.383-384.)

Nizâmü'l-Mülk eserinde müstevfi ve onun sorumluluğundaki hazine hakkında bilgiler de vermekteydi. Vilayetlerdeki gelir ve giderin hesaplanması ve harcamalar hakkında tavsiye vermektedir. Hazineden harcama yapılmadan önce dikkatle düşünülmesi ve bir tasarruf teklif edilmesi halinde o fikrin değerlendirilmesi ve faydalı olması halinde uygulanması onun eserinde verdiği tavsiyeler arasındadır. (Nizâmü'l-mülk, 1999: s. 158) Ayrıca Siyasetnâme devlet hazinesinin asıl hazine ve sarfiyat hazinesi olarak ikiye ayrıldığı belirtilmektedir. Zaruret olmadıkça asıl hazineden harcama yapılmazdı ve eğer bir şey alınırsa yerine konulurdu. (Nizâmü'l-mülk,1999:s.154)

2.5.2. Tuğrâ ve İnşa Divânı

Büyük Selçukluların diğer devletlerle olan yazışmalarını sağlamak, menşur, tevkî ve ferman adıyla çıkarılan bütün emirlerin üzerine Sultan'ın tuğrasını çekmekle görevliydi. Başkanına sahib-i divân-ı inşa ya da tuğrâî veya münşi-i memalik denilirdi.

Başlangıçta Tuğra Divân'ı sadece devlet iç yazışmalarından sorumluydu, İnşâ Divân'ı ise diğer devletlerle irtibatını sağlıyordu. Nizâmü'l-Mülk vezirliği sırasında

Divân-ı Tuğrâ ve Divân-ı İnşâ'yı birleştirmiştir. (Taneri,1994:s.383-384: Köymen,2001:s.184)

2.5.3. Divân-ı İşrâf

Bu divanın başlıca görevi devletin malî işlerini yani Divan-ı İstifa'yı denetlemektir. Bununla birlikte diğer kurumları da denetleme görevi vardır. (Taneri,1994: s. 384) Başkanına Sahib-i Divân-ı Memâlik, İsrâfu'l-Memleke ve müşrîf denilirdi. (Uzunçarşılı, 1998:s.44)

Müşrifler güvenilir, devlet işlerinden anlayan kimseler arasından seçilirdi. Şehir ve kasabalara tayin ettiği kendisine bağlı naibleri mevcuttu. (Uzunçarşılı, 1998:s. 33)

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de müşrîflerin saraya rahatlıkla girip isteklerini söyleyebilmesi gerektiğini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasına nezaret etmek üzere namuslu bir naibi görevlendirmesini belirtmiştir. Gittikleri yerde az çok bilgi sahibi olmasını söylemiştir. Maaşlarının devlet hazinesinden verilmesini bu sayede hıyanet edip rüşvet almalarının önüne geçileceğini böylece halka yük olmalarının önüne geçileceğini vurgulamıştır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s. 45)

2.5.4. Divân-ı Arz

Bu divana Divânü'l-Arzu'l-Ceyş, Divan-ı Arız gibi isimlerle de anılıyordu. Başkanına Sahib-i Divân-ı Arz denirdi. Bu divan askerin maaş ile ilgilenir, çeşitli

rütbelerde askerlere iktâlar tahsis etmekle, birliklere ait teçhizatın kayıt ve kontrolünü yapardı. Bu divan kendi başına karar veremezdi. Herhangi bir düzensizliği divana bildirmek zorundadır. İktâların miktarı Divan-ı Arz tarafından değil hükümdar tarafından belirlenirdi. (Taneri,1967: s.384)

Malazgirt Savaşı hazırlıkları sırasında Nizâmü'l-Mülk Arzu'l-Ceyş ile birlikte orduyu teftiş ederken Gevharayin ona bir köle hediye etmek istedi fakat bu askerin halini beğenmeyen vezir onu hakir gördü. Gevharayin hediyesini kabul etmesi için Nizâmü'l-Mülk'e ısrarcı olunca vezir sonunda kabul ederek: "Böyle bir köleden ne umulur belki günün birinde Rum Kayserini bize esir olarak getirir," dedi ve gerçekten Nizâmü'l-Mülk'ün dediği gibi oldu. Bu köle Malazgirt'te Bizans İmparatoru'nu esir etti. (Hüseynî, 1943:s.36 : İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.45)

2.5.5. Divân-ı Berîd

Divân-ı Berîd ülkedeki haberleşmeyi sağlardı. Başındaki görevli hükümdar tarafından bizzat atanır ve Sahib-i Berîd adıyla anılırdı. Bunların maaşları oldukça yüksekti ve güvenilir kimselerden seçilirdi. Bu divan sayesinde ülkenin her yerinden haber alınırdı. Vilayetlerde kendisine bağlı memurları bulunurdu.(Uzunçarşılı, 1998:s.44-45) Vilayetlerden haber taşıyan bu divana bağlı görevlilere *peyk*, *perende* teşkilat içinde görev yapanlara ise *sahib-i berîd*, *sahib-i haber* ve *münhî* denilirdi. (Yazıcı, 2007:s.301)

Nizâmü'l-Mülk ordu ve halkın durumundan haberdar olmak ve bunun için görevliler tarif etmek hükümdarın sorumluluğudur. Eğer böyle yapmazsa halka

zulmetmiş olacağını ifade eder. Memlekette ne olup bittiğini öğrenebilmek için habercilere ihtiyaç vardır. Cahiliye devrinden itibaren İslâm Devletlerinde hükümdarın bütün şehirlerde olan biten her şeyi haber veren memurları olmuştur. Eğer bir kimse haksız yere bir tavuğu ve bir torba samanı almışsa arada beş yüz fersah mesafe dahi olsa hükümdar bundan haberdar olmuş ve o kimse gerekli cezaya çarptırılmıştır. Bu şekilde halk onun her şeyden haberdar olduğunu bilirdi ve zalimlerin davranışları kontrol altına alınırdı. Nizâmü'l-Mülk bu işin çok hassas ve üstün bir iş olduğunu bu nedenle haberci seçilecek olan kimselerin elinden, dilinden ve kaleminden şüphe edilmeyen kişiler içinden seçilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Devletin düzeni için gerekli olan bilgiyi sadece padişaha bildirmelerini kendilerinden başka kimsenin bilmemesini söylemektedir. Aylıkları da hazine tarafından karşılanmalıdır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.46)

Vezir bu teşkilat sayesinde devlet memurlarının Padişahın haber almasından korkarak her zaman itaat edeceğini hiçbir zaman yapacakları işi aksatmayacaklarını ve isyan etmeye cesaret edemeyeceklerini belirtmiştir. Bu tedbir sayesinde devletin mamur olacağını Gazneli Mahmud'un Irak'ı feth ettikten sonra hırsızlıkların ve yolsuzlukların önüne haberciler sayesinde geçtiğini örnek vererek açıklamıştır. (Nizâmü'l-Mülk,1999: s. 46)

Alp Arslan'a haber alma teşkilatı kurması teklif edildiğinde kabul etmemiş ve haber taşıyıcıların dostu düşman, düşmanı dost gösterebileceklerini söylemişti. (Yazıcı2007:s.301) Hiçbir zaman da jurnalcilere itibar etmemişti. Bir gün jurnalcilerden biri vezir Nizâmü'l-Mülk aleyhinde bir yazı yazmış, çok fazla malı olduğunu ve çeşitli vergiler aldığını anlatmıştı. Yazı Sultan'ın namaz kıldığı yere bırakılmış. Sultan onu alıp okuduktan sonra da onu Nizâmü'l-Mülk'e verip: "Bu

mektubu al, eğer bunu yazanların yazdıkları doğru ise ahlâkını güzelleştir, durumunu düzelt: eğer yalan söylüyorlarsa onların hatalarını bağışla ve onları öyle mühim işlerle meşgul et ki, insanları aldatmaya vakit bulamasınlar.” dedi. (İbnü'l-Esir,c.X,1987:s.54 : Kayaoğlu, 1985: s.71) Alp Arslan zamanında ihmal edilmiş gibi görünmesine rağmen böyle büyük bir teşkilatın haberleşme kurumundan yoksun olarak varlığını sürdürmesi beklenemez. (Yazıcı, 2007:s.301)

2.6. SELÇUKLULAR DA VEZİRLİK

2.6.1. Divân-ı Vezaret

Bu divanın başkanı olan vezirdi. Divân-ı Vezaret'e bağlı diğer divanların yaptığı işlerden de yine vezir sorumluydu. Selçuklularda vezire, vezirlik alameti olarak divit, sarık ve destar verilirdi. Vezirin sahip olduğu başkanlık sıfatı dolayısıyla vezirlik divanına bazen "Reislik ve Vezirlik Divanı" (Dinânü'r-Riyâse ve'l- Vezâre) adı da verilmekteydi. Vezirler genellikle kalem ehlerinden olup Bizzat hükümdar tarafından tayin edildiği anlaşılan divan sahipleri hariç, muhtelif makamlara tayinler yapıyor veya lüzum gördüğü takdirde azillerde bulunabiliyordu.

Vezir aynı zaman da Selçuklu hükümdarı adına fetihnâme gönderebildiği gibi kendi adına da fetihnâmeler gönderebiliyordu. (Köymen, 2001:s. 160)

Siyasetnâme'de bir vezirin temiz dinli itikadı sağlam, Hanefi ya da şafi mezhebinden, padişah sever olması gerektiğini söyler. Eğer vezir, veziroğlu olursa daha iyi olur. Erdeşî Bâbekân zamanından Acem meliklerinin sonuncusu Yezgird b. Şehryâr zamanına kadar vezirin, veziroğlu olmasına dikkat edilirdi. İslamiyet'in ortaya

çıkışından beri padişahlığın saltanata dönüştüğü gibi vezirlikte de bir saltanat söz konusuydu. (Nizâmü'l-Mülk,1999:s.126)

2.6.2. Vezirlik Sembolleri

Büyük Selçuklularda hükümdarlık alametleri olduğu gibi vezirlik alametleri olarak kabul edilen bazı uygulamalar da vardı. Bunlar Hil'at-ı vezâret, mühür yüzük, altın divit, kılıç, nevbet, minder ve çadırı. Bunların yanında vezîrin unvan ve lakaplarını da sayabiliriz.

Vezir hükümdarın çıkarttığı bir menşurla tayin edilir ve Hil'at giyerek göreve başlardı. Bir kimse Büyük Selçuklu vezirliğine tayin edilince bir mühür de veriliyordu. Her vezirin kendi mühründe farklı bir alamet vardı. Nizâmü'l-Mülk'ün ki, *El-Hamdüli'llâhi alâ Niamihi* idi.

Büyük Selçuklu vezirlerinin birde vezirlik diviti vardı. Bu divit altından imal edilir ve vezirlik menşuru çıkınca vezirin önüne konulurdu.

Sultan tarafından vezire verilen bir diğer sembolde kılıçtır. Bunula birlikte sarıkta vezirlik sembollerindedir.

Vezirler nevbet çaldırma hakkına da sahiptiler. Vezirin sarayında günde üç defa tabl vurulurdu. Sultan tayin menşuruyla birlikte yeni vezirine kös ve tabl'ı da gönderirdi. Ayrıca vezirin darü'l-vezâre'deki makamında ve divan toplantılarında oturduğu minder (meshed) de onun vezirlik sembollerindendi. (Taneri, 1967:s.38-39)

Verilen bu semboller bir nevi verildikleri materyalin temsil ettiği alanda vezirin yetkilerini gösterdiğini; örneğin divitin vezirin mülkî yetkilerini, kılıcın askerî yetkilerini, sarığın ise ilmî yetkilerini temsil ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Büyük Selçuklu vezirleri genellikle sâhib veya hâce olarak adlandırılıyordu. Kendilerine verilen lakaplar mevkilerinin yüksekliğiyle beraber değişiklik gösteriyordu. Görevlerinde de başarı kazanan vezire de başarısı ile doğru orantılı olarak hükümdar tarafından lakaplar veriliyordu. Melikşah, küçükken Nizâmü'l-Mülk'ün ona atabey tayin edilmiş olmasından dolayı ona bu lakabı vermişti. (Taneri, 1967: s.39-41)

2.6.3. Vezirin Görev ve Yetkileri

Büyük Selçuklu vezirleri ilk zamanlardan itibaren geniş yetkilere sahipti. Nizâmü'l-Mülk döneminde vezaret müessesesi tam manasıyla teşekkül etmişti.

Vezir hükümdarın vekili sıfatıyla hemen hemen bütün hükümet işlerinden sorumluydu. Sultan'ın fermanı ile göreve başlar ve icrai, kazai ve teşrii yetkilere sahip olurdu. Hükümdarın vekili olduğu için gerektiğinde ferman çıkarabiliyordu. Yaptıklarından sadece Sultan'a karşı sorumluydu.

Vezir yalnız imparatorluk sınırları içindeki ülkelere ait meselelerde ve buralara yapılan tayinlerde değil, vasal devletlere ait meselelerde de nüfuz ve yetki sahibiydi. Vasal devletlerin vasallık şartlarını yerine getirip getirmediğini kontrol etmek vezirin vazifelerindendi. Vasal hükümdarların ödeyecekleri yıllık vergi miktarını vezir tayin ediyor ve vasal hükümdarların itaatleerini arz etmek üzere belirli zamanlarda saraya gelerek huzura çıkmalarını vezir sağlıyordu. Ayrıca gerektiğinde emirlerindeki

askerlerle imparatorluk ordusuna katılmalarını sağlamak yine vezirin görevleri arasındaydı. (Köymen,2001: s.160)

Vezirin vasal devletler üzerindeki etkisini kaynaklarda geçen şu hadiseden anlamamız mümkündür: Bizans İmparatoru üzerine seferden dönen Alp Arslan Diyarbakır'a uğramış ve kendisine itaatini arz etmiş olan Ebu'l- Hasan Said b. Mervan'ı, Mervanoğulları tahtına oturtmak için söz vermişti. Bununla birlikte Ebu'l- Hasan b. Mervan'ın taht rakibi olan Nizâmü'd-dîn de ünlü vezir Nizâmü'l-Mülk'e hediyeler takdim ederek onun teveccühünü kazanmıştı. Daha sonra Vezir Nizâmü'l-Mülk Sultan'a, Nizâmü'd-dîn'in tahtına iade edilmesi için kendisine ricada bulduklarını arz etti. Sultan, tahta geçireceğini öteki kardeşi Said'e yeminle söz verdiğini söyledi ise de, vezir bu işi kendisine bırakmasını istedi. Sultan avlanmaya çıkarken, Nizâmü'l-Mülk, Said'i getirtti, zincire vurdurarak zindana attı. Avdan dönen Sultan, Nizâmü'd-dîn'e saltanat hil'atleri vererek Mervanoğulları tahtına oturttu. Böylece, vezir Nizâmü'l-Mülk vaadini tutarak onu tahtına iade etti. Bu olay vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, Alp Arslan zamanındaki vasal devlet melesini kendi arzu ve iradesine uygun olarak, kan dökmeden, hallettiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. (Köymen, 2001:s. 162)

Vezir isterse vasal hükümdarlara halife ya da hükümdar gibi unvan ve lakaplar verebilirdi. Vasal hükümdarlar vezir Nizâmü'l-Mülk'ün huzurunda ayakta dururlardı. Vezirler her bakımdan vasal hükümdarların amiri konumundadır. Ayrıca saray erkânı da, hükümdarlara gösterdikleri ilgiyi vezire karşı da göstermekteydi hacipler bile vezirin huzurunda ayakta durmaktaydı. (Köymen, 2001:s.164)

Vezirler sefer halinde hükümdarlara her zaman refakat etmekle de vazifeliydiler. Bu konuyu şu örnekle ele alalım: vasal hükümdarlardan olan Fazlaveyh, Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd ile anlaşıp, Sultan Alp Arslan'a karşı isyan etmişti. Veziri Nizâmü'l-Mülk ile birlikte payitahtı İsfahan'dan hareket eden (Kasım 1068) Alp Arslan'a karşı meydan muharebesi vermeğe cesaret edemediği anlaşılan Fazlaveyh, çok sarp olan kalelerine sığınmak zorunda kaldı. Fazlaveyh meselesini veziri Nizâmü'l-Mülk'e bırakan Alp Arslan, kardeşi Kavurd'u itaat altına almak üzere Kirman'a geçti. Asi Fazlaveyh'e ait kaleleri bazen sulh ile bazen savaşarak fetheden Selçuklu veziri, nihayet onun sığındığı Hurşah kalesine geldi, çadırını kurdu ve burasını kuşattı. Kuşatma uzun sürdü. Bu kaleyi fethetmekten ümidini kesen vezir, kuşatmayı kaldırmak üzere iken, Fazlaveyh, adamlarından 30 kişi ile başka bir kaleye geçmek için bulunduğu kaleden dışarı çıktı. Kaleyi kuşatanların çoğu onun sığındığı kaleyi terkedişini gördü ve peşine düştü. Bununla beraber, su almak için dışarı çıktığı anlaşılan Fazlaveyh'in adamlarından biri yakalandı ve Fazlaveyh'in saklandığı mağarayı gösterdi. Bu suretle yakalanan Fazlaveyh, Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirildi. Selçuklu veziri kendisine iyi muamele etti ve para verdiği takdirde onun için Sultan nezdinde şefaatte bulunacağını vaad etti. Fazlaveyh, Selçuklu vezirine 500.000 dinar takdim ettiği gibi, kaleyi teslim etmeleri için içindekilere de mektup yazdı. Böylece kale fethedildi, içinde bulunan haremine dokunulmadı. Fakat, parayı ve kaleyi alan Nizâmü'l-Mülk, onu zincire vurdu Sultan Alp Arslan'a götürdü. Bu örnekten vezirin kumandanlıktaki başarısı da anlaşılmaktadır. Komutanlıktaki başarısını siyasetle de birleştirdiğini paraları ve kaleyi alana kadar Fazlaveyh'e iyi davranıp onları ele geçirdikten sonra ise zincirlemesinden anlamaktayız. (Köymen, 2001: s. 163)

Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün komutanlıktaki başarısını Alp Arslan ile Kutalmış arasındaki savaşta orduyu savaş düzenine sokup bir kumandan gibi silahlanıp öne atılması ile de göstermişti.

Ayrıca vezirin kendi şahsına bağlı askerî birlikleri vardı, hatta bunların sayısı oldukça fazla olabilirdi. (Taneri, 1967: s.14) Vezirin kendine ait bir hazinesi ve bununla görevli birde hazinedarının olduğunu kaynaklarda geçen bir hadiseden anlayabiliyoruz. Yukarıda da bahsetmiştik bir gün bir fakir Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gelmiş ve elindeki ibriği altınla doldurmasını istemişti. Bunun üzerine vezir hazinedarına hazinedeki bütün altınları getirmesini emretmişti. (Hüseyinî, 1943:s. 48)

2.6.4. Vezirin Teşriî Yetkileri

Hükümdarın emirleri kanun hükmündeydi ve derhal yerine getirilirdi. Selçuklu vezirlerinin de özellikle Nizâmü'l-Mülk gibi nüfuzlu olanlarının ferman çıkarma yetkileri vardı. Nizâmü'l-Mülk'ün çıkardığı fermanlar aksatılmadan yerine getirilmekteydi. (El-Bundarî,1943:s.59)

Nizâmü'l-Mülk eserinde bu konuya da değinmiş ve gerekli olduğu zamanlarda ferman yazılmasını tavsiye etmiştir. Çünkü sık sık ferman yazılmasının onun önemini azaltacağını belirtir. Fermanlar yerine getirilene kadar kimsenin onu elinden düşürmemesini ve kimsenin o fermana itaatte kusur göstermemesi gerektiğini vurgulamıştır. Fermanı yerine getirmekte gevşeklik gösterenlerin şiddetle cezalandırılmalarını ise bir örnekle açıklamaktadır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s. 51)

2.6.5. Vezirin İcraî Yetkileri

Vezirin icraî yetkilerinin başında devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divân'a başkanlık etmek gelmekteydi. Bunun dışında devlet kurumlarını denetler ve gerekli makamlara memurlar tayin eder memnun kalmadığı zaman azledebilirdi. (Taneri, 1967:s.16) Bağdat'ta Nizâmü'l-Mülk'ün vekili olan bir Yahudi, yaşadığı bir olay sonucu vezir Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıkıp Bağdat'ta bulunan halifenin veziri Ebû Şücâ'dan şikâyetçi oldu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk halifeye haber gönderip Ebû Şücâ'nın azledilmesini istedi. Halife de derhal onu azletti. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.135) Vezirin tayin ve azl yetkisine kaynaklarda geçen bir başka örnek olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne kendi imzasını taşıyan menşurla 1090 yılının mart ayında Ebû Abdullah et-Taberî'yi müderris ataması gösterilebilir. (Köymen,2001: s. 160)

Vezirler aynı zamanda imar faaliyetlerinde bulunuyordu. Nizâmü'l-Mülk imaretleri tamir ettirip birleştirmiş ve şehirleri bu şekilde daha mamur bir hale getirmişti. (El-Bundarî, 1943:s.59) Selçuklu İmparatorluğunun her bir yanında yollar, ribatlar yaptırmış ve bazı merkezlere de medreseler inşa ettirmişti. (Hüseynî, 1943:s.46)

Vezirinin bir kimseye hil'at giydirme yetkisi de vardı. Nizâmü'l-Mülk yukarıda bahsettiğimiz Nizâmü'd-dîn'i Mervanoğulları tahtına oturtuktan sonra ona hil'atler vermiştir. (Köymen,2001:s. 161)

2.6.6. Vezirin Malî Yetkileri

Büyük Selçuklu vezirleri malî konularda geniş yetkilerle donatılmışlardı. Vezirler gider bütçesini diledikleri gibi düzenleyebilir, memurlara maaş bağlayabilir ve ikta dağıtabilirdi.

Vezirin malî alanda en mühim görevi hazineye kaynak aktarmaktı. Vezirler bunu daha çok müsadere yoluna başvurarak sağlamaktaydılar. Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından Nizâmü'l-Mülk, onun kız kardeşi Gevher Hatun'un mallarını müsadere etti. Bunun üzerine Gevher Hatun, Nâvekiyyeler ile iş birliği yaparak Nizâmü'l-Mülk'le savaşmak istedi. Nizâmü'l-Mülk bu durumu öğrenince Melikşah'a Gevher Hatun'un öldürülmesini aksi halde daha büyük bir sorun çıkacağını belirtti. Sonuçta Gevher Hatun 1075 yılında öldürüldü.

Vezirler devlet gelirlerini artırmak için para cezası da uygulayabiliyordu. Nitekim Irak Selçuklu Devleti vezaretine atanan Hatîrî'l-Mülk vazifesini ihmal ettiği için şikâyet olunan bir memura 100.000 dinar para cezası vermişti. (Taneri,1967: s.19)

Vezir hazineden sadece devlet memurlarına değil ilim sahiplerine de maaş bağlıyordu. Nizâmü'l-Mülk'ün hazinenin gelirini çoğalttıktan sonra, ilim erbabı ve ihtiyaç sahiplerine de maaş bağlamış ve bu parayı hiç aksatmamıştır. (El-Bundarî,1943:s. 60) Bir gün Tacülmülk hükümdara Nizâmü'l-Mülk'ün her yıl fakihlere, sûflilere, kârilere üç yüz bin dinar para ödediğini, eğer bu para ile bir ordu teçhiz edilirse onunla İstanbul surlarını bile fethedebileceklerini söyleyerek Nizâmü'l-Mülk'ün gereksiz yere hazineden harcama yaptığını ileri sürdü. Bunun üzerine Sultan Nizâmü'l-Mülk'e meseleyi sorduğunda vezir: “ Ey Âlemin Sultanı ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de

mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil biz o Tanrının dinini ilâya çalışan, onun aziz kitabına hamil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; halbûki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz, dedi.” Bu sözlerden etkilenen Sultan dünyanın servetinin onun olduğunu ve bu yolda dilediği gibi harcamasını söyledi. (Hüseyinî, 1943:s.46)

Nizâmü'l-Mülk bu konuya bilhassa özen göstermiş ve Siyasetnâme'de bahsetmiştir. Vezir eserinde din ulemasına gerekli saygının ve geçimlerini temin edebilme imkânının sağlanmasını belirtmektedir. Zira onlardan Hadis ve Kur'an tefsiri dinleyen padişahın dünya işlerinden uzak duracağını böylece daha adil ve doğru olarak ülkesini idare edeceğini bu sayede de daha huzurlu bir memleket tahsis edileceğini belirterek onlara maddi ve manevi değerlerinin karşılığının verilmesini tavsiye etmektedir. (Nizâmü'l-Mülk,1999:s.43)

Nizâmü'l-Mülk hazineye para tahsil etmenin dışında hazineden para harcamadan da devlet işlerinin yürütülmesini sağlamak için ordu mensuplarına toprak paylaştırmıştı. Bu sayede asker o toprağı işleterek gelir elde ediyor ve hazineden para çıkmadan bir nevi maaşlarını alış oluyorlardı. Bunun dışında Nizâm'ül-Mülk askerden birine senelik bin dinar maaş bağlar ve bu maaşın yarısını Anadolu'daki bir kasabanın bütçesinden diğer yarısını da Horasan'daki bir kasabanın bütçesinden karşılardı. (El-Bundarî, 1943:s.59 : Hüseyinî, 1943:s.46) Yine benzer bir duruma daha önce değinmiştik

Melikşah Ceyhun nehrini geçerken Nizâmü'l-Mülk gemicilerin paralarını Antakya'ya havale etmişti. Bunun sebebinin de devletin nüfuzunu göstermek olduğunu söylemişti. (Hüseynî,1943:s. 48)

Selçuklu vezirleri teftişlerinde daha çok, malî denetim üzerinde duruyordu. Nizâmü'l-mülk, Bağdat seyahatlerinin birinde Nizâmiye Medresesi'ne gitmiş, müderrislerle görüşmüş, kurumu denetleyerek malî durumunu incelemiştir. (Taneri,1967:s.21)

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Bağdat Nizâmiye medresesi dârü'l-küttâblığına Şeyh Ebu Zekeriya Hatîb Tebrizî'yi tayin etmişti. Ebû Zekeriya geceleri medresede şarap içip kadınlarla düşüp kalktığı vezirin kulağına gidince. Bir gece medreseye gidip ve Ebu Zekeriya hakkındaki şikâyetlerin doğru olup olmadığını kontrol etti. Doğru olduğunu anlayınca da Ebû Zekeriya'ya daha fazla görev verdi bunu Zekeriya'ya ilettiklerinde bir daha kötü bir iş yapmayacağına söz verdi. Bu olaydan Nizâmü'l-Mülk'ün, vazifesini suistimal edenleri sadece azletmediği onları ıslah etmeye çalıştığını da anlamaktayız. (Taneri,1967:, s.25)

2.6.7. Vezirin Kazaî Yetkileri

Büyük Selçuklular da hükümdar başkanlığında bir meclis düzenlenir ve burada halkın sorunları dinlenip çözüme kavuşturulurdu. Hükümdarların hafta da iki gün halkın şikâyetlerini dinlemesi zorunluydu. Bununla birlikte Büyük Selçuklu vezirleri de halkın şikâyetlerini dinler ve çözüm sağlardı.

Halk Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği hükümlerin doğruluğundan memnundu. Zira Nizâmü'l-Mülk'ün Kuran ve sünnet doğrultusunda kararlar verirdi. O, vezirin zulme uğrayan insanları dinleyip onlara adalet dağıtmakla yükümlü olduğunu düşünmekteydi. Oğlu Fahrü'l-Mülk'e yazdığı bir mektubunda "Sarayının kapısını zulme uğramış olanlara aç. Haftada bu iş ile bir gün olsun meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken temkinli hareket et; tâ ki, zulme uğrayanın şikâyetinin neden olduğunu ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin. Emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun" şeklinde öğütte bulunmaktadır. (Taneri, 1967:s.26)

Birçok kazaî yetkisi bulunan vezirler sadece hanedan üyeleri üzerinde bu yetkilere sahip değildi. Yukarıda bahsettiğimiz Gevher Hatun olayında vezir kendisi karar verip uygulayamamış ve Sultan'ın karar verip emretmesini sağlamıştır. (Taneri, 1967:s.28)

2.6.8. Vezirin Askerî Yetkileri

Selçuklu vezirleri de hükümdarları gibi savaflara katılıp orduyu idare edebiliyordu. Alp Arslan ve Kutalmış arasında ki savafta Nizâmü'l-Mülk de silahlanarak ordusunu savaş düzenine sokmuştu. (İbnü'l-Esir, c.X, 1987:s. 27) Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Melikşah ve Kavurd arasındaki savaşta da yer aldığını daha önce bahsetmiştik. Malazgirt savaşı hariç hemen hemen bütün savaşlarda Nizâmü'l-Mülk'te bulunmuştu. Malazgirt Savaş'ından önce de orduyu teftiş ve kontrol etmişti (Köymen,2001: s.163).

Nizâmü'l-Mülk orduyla yakından ilgilenmekteydi. Vezir savaşlarda kullanılan silahların sayısı, kaç kişinin öldürüldüğü gibi ayrıntılardan hesaplamalar yaparak ordunun başarı seviyesini belirlemeye çalışıyordu. Sultan Alp Arslan'ın Halep kuşatması sona erip şehir teslim olduktan sonra Nizâmü'l-Mülk Halep hâkimi Mahmud'un yanına giderek ona savaş günü Halep'de kaç kişinin öldüğünü sormuştur. Mahmud "Öldürülenler az bir topluluktur" cevabını verince bu duruma şaşırarak vezir O gün orduya mensup diğer askerlerin attıklarından başka, silâh deposundan seksen bin ok atıldığını söylemiş ve konuya hâkimiyetini göstermiştir. (Taneri,1967: s.28)

Ayrıca Büyük Selçuklu vezirlerinin kendilerine ait bir orduları da bulunmaktaydı. Kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'ün yirmi bin gulâmının olduğu yazmaktadır. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.143 : Er-Ravendî, c.II, 1999: s.131)

Siyasetnâme de bazı devlet adamları Melikşah'a gidip dört yüz bin olan asker sayısının üç yüz bininin ihraç edilmesini böylece onlara yapılacak masraftan tasarruf edilmesini teklif ettikleri yazmaktadır. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk Sultan Melikşah'ı bu konuda uyararak ona bu kadar asker ordudan çıkarılması durumunda bunların bir araya gelerek isyan edebileceğini ayrıca devletin güvenliği için ordunun sayıca fazla ve güçlü olmasının önemini vurgulamıştır. Nizâmü'l-Mülk tam tersine asker sayısının değil dört yüz binden düşülmesini yedi yüz bine çıkarılması gerektiğini söylemektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.121) Nitekim bu tavsiyeleri yerine getirilmiş olacak ki kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'ün hazinenin malını ve askeri çoğalttığından bahsedilmiştir (El-Bundarî, 1999:s.60).

1081 yılında Rey'e giden Sultan Melikşah burada orduyu teftiş etmiş ve aralarından beğenmediği yedi bin kişiyi ordudan çıkarmıştı. Bu durumu öğrenen

Nizâmü'l-Mülk bunun doğru olmadığını askerlerin herhangi başka bir sanattan anlamadıklarını, başka bir işle geçimlerini temin edemeyeceklerini, bu nedenle eğer ordudan ihraç edilirlerse içlerinden birini Sultan ilan edip isyan edebileceklerini söyledi. Bu şekilde onlarla daha fazla uğraşmak zorunda kalacaklarını onlara ödenen maaşın çok daha fazlasını itaat altına almak için harcayacaklarını ifade ettiyse de Melikşah veziri dinlemedi ve o askerler Tekiş'in yanına giderek isyan ettiler. Böylece vezirin uyarılarında haklı olduğu ortaya çıkmıştı. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.81)

2.6.9. Vezirin Sorumluluğu

Büyük Selçuklu vezirleri geniş yetkilerle donatılmış olmalarına rağmen gerek görüldüğü takdirde hükümdar tarafından azledilebilir, başka bir göreve atanabilir veya idam gibi çeşitli cezalara çarptırılabilirlerdi. Ancak idam cezası çok nadiren uygulanmış Büyük Selçuklu tarihinde sadece bir defa görülmüştür. Yaptığı işlerden sorguya çekilebilen vezirler hükümdara karşı sorumluydular. Nitekim Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ten fakihlere üç yüz bin dinar dağıtmasından dolayı bu durumu açıklamasını istemişti. (Hüseynî, 1943:s.46)

Vezirler hükümet işlerinin yürütülmesi hususunda birçok yetkileriyle beraber memurları ve kurumları denetleyebiliyordu. Bundan dolayı onların fazla serbest hareket ederek yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek ve belki de son otoritenin hükümdar olduğunu göstermek için padişah tarafından denetlenebiliyorlardı. (Taneri, 1967:s.31)

Kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'ün hacca gitmek istediği bir dönemde kendisini ziyaret eden, iyi yüzlü bir derviş ona yaklaşmış ve vezire emanet edilmek üzere küçük

bir mektup teslim etmişti. Emaneti alan şahıs mektubu vezire verdiğiğinde onu okuyan Nizâmü'l-Mülk ağlamaya başlamış sonra da mektubu veren şahısın bulunmasını istemişti. Mektupta şöyle yazılıydı: "dün gece Hazreti Peygamber'i rüyamda gördüm, bana dedi ki; Hasan Nizâmü'l-Mülk'ün nezdine git ve ona de ki, senin haccın buradadır. Nereye gidiyorsun? Senin işin dilek sahiplerinin arzularını yerine getirmektir." Bu mektubun tesirinde kalan Nizâmü'l-Mülk hacca gitmekten vazgeçmişti. (Taneri,1967:s.32) Buradan Nizâmü'l-Mülk'ün kendisini Allah'a karşı da sorumlu hissettiğini anlamaktayız. Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk'e yazdığı bir mektubundaki nasihatlerinden de onun kendini Allah'a karşı sorumlu hissettiğini anlayabilmekteyiz.

2.6.10. Vezirlerin Gelir Kaynakları

Selçuklu vezirlerinin birkaç tane gelir kaynakları mevcuttu. Bunların ilki devlet gelirlerinin kendisine tahsis edilen kısımdı. İkinci bir kaynak ise kendilerine verilen iktâdan elde ettikleri gelirdi. Büyük Selçuklu vezirlerine genellikle geniş iktâlar takdim edilir ve daha sonra da başarılarına ödül olarak yine iktâ arazileri verilebiliyordu. Alp Arslan Nizâmü'l-Mülk'ün iktâlarına ilaveler yapmış ve doğduğu şehir olan Tûs'u da ona iktâ olarak takdim etmişti.

Vezirin üçüncü gelir kaynağı da yapılan seferlerden elde edilen ganimetten düşen paydı. Sultan Melikşah Karmatiler üzerine yaptığı bir seferde alınacak ganimetlerden Halife ve Sultan'a on birde birer, Nizâmü'l-Mülk ve Bağdat şahnesi

Sadü'd-devle Gevherâyîn'e aralarında taksim etmek üzere on birde bir hisse verilmesini kararlaştırmıştı. (Taneri,1967: s.59)

Selçuklu vezirleri kanun dışı yollardan da gelir elde etmiştir. Nizâmü'l-Mülk Fazlaveyh'in verdiği parayı almıştır. Buna rağmen vezir onu zincire vurup Sultan götürmüştü. (Taneri,1967: s.53)

Vezirlerin yıllık gelirinin ne kadar olduğunu tam olarak bilememekteyiz. Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin azledildiğinde müsadere edilen servetinin büyüklüğüne bakarak yüksek bir gelirlerinin olduğunu anlamaktayız. Ayrıca devlet hizmetine girdiği ilk yıllarda bir at satın alabilmek için yedi dinarı zar zor bulan Nizâmü'l-Mülk'ün daha sonra kendisine Acem otlaklarında bulunan Arap atlarından beş yüz tanesinin telef olduğu haber verildiğinde biraz düşündükten sonra ağlamıştır. Çevresindekilerin kendisini teselli etmeye çalışması üzerine bu üzüntüsünün sebebinin uğradığı bu kayıp olmadığını belirtmiş bunun birkaç misli kayba uğrasa da üzülmeğe değmeyeceğini çünkü bunun büyük servetinin yanında önemli olmayacak bir miktar olduğunu söylemişti. Nizâmü'l-Mülk kendisini ağlatan asıl sebebin bu kayıp değil eskiden bir at satın alabilmek için yedi dinarı bulması gerektiğini hatırlaması olduğunu söylemişti. (Köymen, 2001:s. 174)

Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün sahip olduğu servetin büyüklüğünü onun din adamları, âlimler, sufiler ve ihtiyaç sahipleri gibi pek çok kimseye yaptığı yardımlardan da anlayabiliyoruz. Vezir bazı din ve ilim erbabına bir seferde bin dinar ihsanda bulunabiliyordu. Nizâmü'l-Mülk'ün Melikşah zamanında bu şekilde dağıttığı paranın her yıl üç yüz bin dinar olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Nizâmü'l-Mülk'ün bir yere giderken bir gulâmına altın dolu keseler verdiği ve yolda gözüne takılan fakirlere dağıtmakla görevlendirildiğini hatta şehir içinde dolaşırken aynı adam olduğunu bildiği halde karşısına dört defa çıkan bir fakire her seferinde para verdiği kaynaklarda belirtilmektedir (Köymen, 2001:s.175-176).

Ayrıca vezirler kendi gelirlerinin bir kısmını da halka hizmet için harcamaktaydılar. Nitekim Nizâmü'l-Mülk imar işleri için büyük paralar sarfetmiş, ülkenin hemen hemen her yerinde ribâtler, köprüler ve yollar yaptırmıştır. Ayrıca bazı şehirlerde de medreseler inşa ettirmiştir. (Köymen, 2001:s.176)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. SELÇUKLULAR DA ASKERÎ İKTÂ SİSTEMİ VE NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN KATKILARI

3.1.1. Selçuklular da İktâ Sisteminin Mahiyeti

İktâ, kat kökünden gelir; belirli bir yerin gelirlerinin tahmin üzerinden temlikidir. (Ortaylı, 2000:s.147) İktâ hukuki durumuna göre değişen vergilerini ödemek şartı ile kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya maktû bir hazine gelirini temin ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin, yahut da muahharen ve bilhassa Selçuklulardan itibaren, muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet maaşlarına karşılık olarak, kumandan, asker ve sivil devlet görevlilerine menşur, tevki ve daha başka isimler alan vesikalar ile tahsis edilmesidir. (Turan, 1950: s.949) İktâ sahibine muktâ veya Farsça şekli ile ıktâ'dâr, mukataa sahibi olanlara da mukâtaadâr denilirdi. (Turan,1950:s.950)

Selçuklulardan önce de uygulanmış olan bu sistem bu dönemde daha da gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. İktâ sistemi, eski çağdan beri çeşitli topluluklarda bilinen ve uygulanan bir sistem idi. Bu sistemin değişik bir şekli de eski Türklerde vardı. Eski Türklerde toprak parçası, şahsa hem de bir boya veya bir topluluğa tahsis edilmekteydi. (Koca, 2005:s.91) İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber döneminde rastlanan ıktâ Hulefâ-i Râşidîn, Emeviler ve Abbasiler döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten

Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslam devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir. (Göksu, 2009: s.85)

İlk Selçuklu hükümdarları Tuğrul Bey ve Alp Arslan zamanında, beylere ve büyük komutanlara hizmet karşılığı olarak ıktâlar tahsis edilmiştir. Selçuklular, Sultan Melikşâh döneminden itibaren vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesi üzerine eski ıktâ sisteminde köklü bir takım değişiklik yaparak, hâssa askerlerine maaş karşılığı olarak toprak vermeye başlamışlardır. Böylece, Selçuklular askerî ıktâ sistemini kendilerine has bir hale getirmişlerdir. (Koca,2005: s.91) Selçuklu ıktâ sistemi; küçük bir bölgenin gelirini verebileceği gibi bazı gelir kalemlerinin yanında, sonraları bir vilayetin gelir ve idaresini de bir emire verebilirdi. (Ortaylı, 2000:s.147) İktâ sisteminin ülke ekonomisine büyük katkıları olmuştu. Bu sistem sayesinde Selçuklular sayısı dört yüz bine ulaşan ordularını hiç masraf yapmadan beslemiştir. Bunu yanı sıra ıktâ sistemi sayesinde devlete ait topraklar boş kalmamış, tarım üretimi ve imar faaliyetleri artmıştır. (Koca,2005: s.93) El-Bundarî belirsizliğin olduğu ürün elde edilemediği ve malların toplanamadığı bir dönemde toprakların askere ıktâ olarak dağıtılmasıyla memleketin halinin kısa zamanda düzeldiğini belirtmiştir. (El-Bundarî, 1943:s.59)

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme de daha önceden hükümdarların ıktâ vermediğini herkese rütbeleri karşılığında yılda dört kez hazineden maaş verdiğini belirtmektedir. İktâ sahibi olmayanların alacakları maaşın miktarı belirlenmeli ve zamanı gelince kendilerine verilmelidir.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Nizâmü'l-Mülk eskiden beri değişik şekillerde uygulanan ıktâ sistemini kendi döneminin ve Selçuklu Devleti'nin şartlarına göre şekillendirerek yeniden düzenlemiştir. Siyasetnâme' den son zamanlarda uygulanma

oranın azaldığını anladığımız bu sistem, Nizâmü'l-Mülk'ün yenilemesiyle tekrar yaygın hale gelmiş ve kendisinden sonraki devletlere örnek teşkil etmiştir. Bu durum ise ıktâ sisteminin ilk defa Nizâmü'l-Mülk tarafından uygulandığı gibi bir yanlış anlaşılmanın oluşmasına sebep olmuştur.

3.1.2. İktâ Sistemine Nizâmü'l-Mülk'ün Katkıları ve Bu Sistemin Selçuklular da Uygulanma Nedenleri

Büyük Selçukluların ilk zamanlarında Tuğrul Bey ve diğer Türkmen Beyleri topraklarından elde ettikleri gelirlerle askerlerini beslemekte ve bu şekilde ıktâ benzeri bir uygulama yapmaktaydılar. Ancak bu uygulamaya tam manasıyla ıktâ demek doğru değildir. Selçuklu Hanedanı'ndan ilk ıktâ tahsisi Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ettiği 458 (1066) senesinde olmuştur. Fakat bu da eski toprak taksimlerinin ıktâ olarak adlandırılmasından ibarettir. (Turan, 1950:s.952)

Kaynaklara göre eskiden mal toplayıp askere sarfetmek adet olduğundan kimseye ıktâ verilmezdi. Nizâmü'l-Mülk memleketin harap olduğunu görünce, devlet arazisini, herkesin derecesine göre askere ıktâ etti. Böylece ıktâ sahipleri kendi menfaatleri dolayısıyla ıktâlarına daha fazla özen gösterdiler. Arazinin divana bağlı kalmasından daha fazla mamur hale geleceği düşüncesi doğdu böylece memlekette imar ve istihsalin arttığı gözlemlendi. (Turan,1950:s.953:El-Bundarî,1943:s.59) Selçuklularda askeri ıktânın oluşması İslam dünyasında meçhul bir sistemin Nizâmü'l-Mülk'ün devlet idaresinde bulunduğu bir dönemde ve kendi katkıları ile tatbik edilir hale gelmesi sonucu onun adıyla anılır hale gelmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün asıl önemi yerli ve yabancı kurumları tüm detaylarıyla bilip, onları dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun hale

getirip sentez yapmasındadır. Zira eskiden beri yaygın olarak uygulanan idarî iktâ ile örneğine nadiren rastlanan askerî iktânın terkihi ve böylece iktâ sisteminin idari ve iktisadi özelliklerinin yanında askerî bir işlev kazanmasını sağlaması Nizâmü'l-Mülk'ü bu alanda önemli bir konuma oturtmaktadır. (Göksu, 2009: s.87)

Bu sistem uygulanmaya başladıktan kısa bir süre sonra tüm memlekete yayılmış ve herhangi bir aksama yaşanmadan düzenli bir şekilde devam edilmiştir. İktâ sisteminin memleketin her yerine yayıldığını Maveraünnehir seferleri sırasında kaynaklarda yazılanlardan anlamaktayız. Bu sistem memleketin her yerine yayıldıktan sonra kendinden sonra kurulacak olan diğer devletlere de sirayet etmiştir. Atabeylikler, Harzemşahlar, Türkiye Selçukluları ve bazı değişikliklere uğrayarak Osmanlı İmparatorluğu, Fatımîler, Eyyübîler ve Memlûklerle beraber Hindistan da kurulan Türk Devletlerine kadar yayılmıştır. (Turan, “1950: s.953 : Hüseyinî, 1943:s.48)

Askerî iktânın temel hedefi ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktır. Çünkü askeri ihtiyaçlar için memleketten mal veya vergi toplanması idari ve ekonomik olarak devlete büyük bir yük teşkil etmekteydi. Özellikle devletin siyasi buhranlar geçirdiği bir dönemde bu usulün uygulanması büyük sorunlar oluşturmaktaydı. Nizâmü'l-Mülk askerî iktâ sistemini tatbik etmekle hem devleti idari ve iktisadi bir yükten kurtarmış hem de devlet hazinesinden para çıkmadan güçlü ve düzenli bir ordu elde etmişti.

Kaynaklarda eskiden uygulanan iktâ sisteminin aksayan yönlerini doğru bir şekilde analiz eden Nizâmü'l-Mülk'ün oluşturduğu askerî iktâ sisteminin başarıya ulaşmasını sağlamak ve muktaların giderek güçlenip merkezi otoriteyi tehdit edebilecek karşı bir güç olmalarını önlemek için aldığı tedbirlerden de bahsedilmektedir. (Göksu, 2009:s.89) Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme de iktâ sahiplerinin (mukta) halka nasıl

davranacağını, kendilerine verilen vergiyi nasıl alacaklarını da belirlemiştir. Halkın şahsını, malını, evladını güvende tutacak kadar vergi almalarını tavsiye etmiş aksi halde ıktâlarının ellerinden alınmasını ve diğerlerine ibret olmasını belirtmiştir. Mülkün Sultan'ın olduğunu muktaların birer görevli olduğunu ve padişahı korkmasını hatırlatmıştır (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.23). Yine eserinde herhangi bir bölgede halkın sıkıntılı olduğu haberi alınır, o bölgeye güvenilir birisinin gizli olarak gönderilmesi gerektiğini ve o kimsenin orada bir müddet kalarak vilayetin ve halkın durumunu öğrenmesini belirtir. Bu şekilde ikta sahibinin görevini nasıl yaptığının kontrol edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Siyasetnâme de ıktâ sahiplerinin buldukları yere yerleşmemeleri ve sıkıntı vermemeleri için bir iki yıl içinde değiştirilmeleri gerektiği de tavsiye edilmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s.93, 29) Bu tedbirlerin sonraki devirler de uygulandığı tarihi kayıtlardan özellikle de Sultan Sencer zamanında yazılan resmi vesikalardan ve İlhanlılar'dan kalma menşurlardan anlaşılmaktadır. (Turan, 1950: s.954)

Nizâmü'l-Mülk'ün bu sistemle Orta Asya'dan sürekli göç edip Selçuklu ülkesine gelen Türkmenleri kontrol altına almayı amaçlamıştır. Çünkü bu kalabalık kitle merkezi otoritenin karşısında en büyük karşı güç olarak durmaktaydı. Türkmenlerin devletin kuruluşunda önemli bir yer tuttuğunu ifade eden Nizâmü'l-Mülk onların devlet hizmetine sokulmasını ve kontrol edilebilmeleri için yerleşik hayata geçmesi gerektiğini düşünmüştü. Bunun için ıktâ tevcih edilerek toprağa bağlanmalarını istemiştir. (Göksu,2009:s..91)

Bu sistem dahilinde Selçuklu ordusu gûamlardan oluşan maaşlı merkez kuvvetleri haricinde ordunun büyük kısmı ıktâ askerlerinden oluşmaktaydı. (Turan, 1950: s. 954) Selçuklu ordusunun muvazzaf gücünü Hassa ordusu oluşturmaktaydı.

Bunlar doğrudan Sultan'ın komuta ettiği 46 bin kişilik süvari kuvvetinden oluşuyordu. Bunlar ıktâ sahibi askerlerdi ve *sipahiyan* adıyla da bilinirlerdi. Başlarında *sâlâr* denilen komutanları bulunur, isimleri, künyeleri, sicilleri ve ıktâlarının gelirleri divan defterlerine kayıtlı bulunur, ölüm veya herhangi bir sebeple ordudan ayrılma durumunda sayıları derhal 46 bine çıkarılırdı. (Yazıcı, 2007:s.307) Bu askerler geçimlerini ve seferlerde muhtaç oldukları erzak, at, silah, çadır gibi bütün teçhizatlarını ıktâlarından karşılamaktaydılar. Savaş harici zamanlarında ıktâların idaresi ve askeri talimlerle meşgul olurlardı. Savaşlarda yararlılık gösteren ve daha büyük bir hizmete geçen kimselerin ıktâları artırılırdı.

ıktâ sahipleri ve halkın arasının bozulmadan sistemin işleyebilmesi ancak ıktâların ellerinde kalacağından emin olmaları ve hatta evlatlarına miras bırakabilmeleri ile mümkündü. Ancak küçük ıktâ sahipleri mallarını evlatlarına miras bırakabiliyorken büyük ıktâ sahiplerinin ıktâlarını, evlatlarına nakletmeleri mümkün değildi hatta büyük ıktâ sahipleri ıktâlarını hayatları boyunca bile tamamen ellerinde tutamıyordu. Bunun sebebi de devlete karşı oluşabilecek güçlü bir zümrenin oluşmasını önlemektir. Ayrıca muktaların saltanat kavgalarında bir tarafı destekleyerek iç karışıklıkları artırmalarını engellemektir. Sultan'a karşı isyan eden veya güvenini kaybeden kimsenin ıktâsı geri alınırdı. Büyük ıktâlar bu nedenle sık sık sahip değiştiriyordu.

ıktâ sahipleri asker beslemekle mükellefti. Büyük ıktâ sahipleri bazen bir veya birkaç vilayeti içine alacak kadar geniş bir araziye idare ediyordu. Bu durumda bazen bin ve daha fazla asker beslemekteydiler on kişiden fazla asker besleyen büyük ıktâ sahibi kabul edilirdi. (Turan, 1950:s.954-955)

Selçuklulardaki ıktâ sistemi, ülke hanedanının ortak malıdır şeklinde özetlenen Türk hâkimiyet anlayışına karşı merkezi otoriteyi kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Türk hâkimiyet telakkisindeki *kut* anlayışı nedeniyle kutlu kan taşıyan tüm hanedan mensupları hükümdar olabilmektedir. Hâkimiyetin bir kişiye değil de bir aileye ait olması da feodal yapılanmalara sebep olmuştur.

Selçuklu ıktâ sistemi arazinin tahsisatını merkezin kontrolüne bırakmış ve ıktâ sahibinin ıktâ edilen arazi üzerindeki yetkilerini kısıtlayarak merkezi otoritenin daha her şeyin üzerinde olduğunu göstermiştir. (Göksu, 2009:s.92)

3.2. EĞİTİM KURUMLARI

3.2.1. Medreseler ve Kuruluşları

İslam dini ilime büyük önem vermiş bunun sonucunda da çeşitli eğitim öğretim kurumları oluşturulmuştur. Önceleri çok farklı mekânlarda eğitim faaliyetleri sürdürülmüş camiler, kütüphaneler, mescitler ve hatta çöller bile okul olarak kullanılmıştır. Bu şekilde gelişerek daha sonraları medrese diye adlandırılan eğitim kurumları kurulmuştur. (Yazıcı, 2007:s.333)

Medreseler eğitim öğretim faaliyetlerini daha planlı ve kapsamlı yürütmek için kurulmuştur. Daha önce çeşitli mekânlarda eğitim veriliyor fakat bu durum bazı sorunları beraberinde getiriyordu. Örneğin camilerde ders verilirken hocalara soru soran öğrencilerin seslerinin yükselmesi gürültüye sebep oluyor bu durum namaz kılmak için camiye gelenlerin ibadetini etkiliyordu. Bu yüzden Kahire'deki Ezher Camii 988 yılından itibaren Cuma namazları hariç sadece eğitime tahsis edilmiş ancak bu da

meseleyi tam olarak çözüme kavuşturmamıştır. Ayrıca Selçukluların Bağdat'ı Büveyhîlerin elinden alması ile beraber, Büveyhîlerin Şiiliği yaymak için faaliyet alanları kapanmıştı. Bunun üzerine Fatımîlerin şii faaliyetlerine karşı dinin esaslarını ortaya koyacak bir eğitim sisteminin düzenli hale getirilmesi gerekiyordu. Bu nedenlerden dolayı eğitimde camilerden medreselere geçilmişti.

Medrese, derase kökünden gelmekte ve öğrencinin ders okuyup ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir. Medrese bir dersane etrafında yeteri kadar öğrenci odalarından meydana geliyordu. (Sarıçam- Erşahin, 2008:s.131) Binanın tamir, ısınma, aydınlanma gibi masrafları, personelin maaşları, öğrencilerin bursları vakıflar tarafından karşılanıyor, çeşitli gelir kaynakları medreselere aktarılıyordu.

Samanoğulları ve Gazneliler zamanında özel medreseler inşa edildiğini biliyoruz. Gazneli Mahmud Gazne'de, kardeşi Emir Nasır Nişapur'da medrese kurmuşlardı. (Sarıçam-Erşahin, 2008:s.132) Karahanlılar Döneminde Buhara'da hukukla meşgul olan Abdülaziz b. Salih el-Halvanî isimli bir Türk-İslâm âlimi tarafından da medrese kurulmuştu. Bunun dışında vakfiyesi günümüze kadar ulaşan Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in 1066'da Semerkand'ta bir medrese kurmuştur. Es-Subkî ve Makrizî'ye göre Nişapur'da XI. yüzyılda Beyhakî'nin kurduğu ve müderrisliğini yaptığı Medrese-i Beyhakiyye (1049), Ebû Said İsmail el-Esterâbâdî ile Ebû İshak el-İsferâyinî adına ve İbn Füreke adına birer medrese mevcuttu (Yazıcı, 2007:s.334)

Selçuklular zamanında ilk olarak Tuğrul Bey Nişapur'u işgal ettikten sonra, Saraçlar Pazarının yakınında bir medrese inşa edilmesini emretmişti. Ayrıca Vezir Kündürî de Mevr'de bir medrese inşa ettirmişti. (Köymen,2001:s. 348) Ancak

Selçuklulardan önce inşa edilen medreseler genellikle şahıslar tarafından kurulmuştu. Devlet eliyle kurulup sistemli bir hale getirilmesi bu dönemde olmuştur. Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde Nizâmü'l-Mülk tarafından ilk medrese Nişapur'da kurulmuş ve başına da İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî getirilmiştir. (Kayaoğlu, 1985:s.126) Daha sonra Bağdat, İsfahan, Rey, Merv, Belh, Herat, Basra ve Musul gibi şehirlerde de medreseler kurulmuştur. (Sarıçam-Erşahin,2008:s.132)

Nizâmiye adıyla anılan bu medreselerde öncelikli eğitim dinî ilimlere verilmiştir. Bunun yanında filoloji, matematik, astronomi, dil ve edebiyat gibi müspet ilimlerde öğretilmiştir. Bu nedenle bazı araştırmacılar benzerlerinin daha geç kurulmuş olmasını dikkate alarak özellikle daha kapsamlı olması nedeniyle Bağdat Nizâmiye Medresesini dünyanın ilk üniversitesi olarak kabul etmişlerdir. (Yazıcı, 2007:s. 337)

3.2.2. Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu

İslam dünyasında daha önceleri dağınık ve nizamsız bir şekilde tamamen şahsi yapılan ilim, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında belli bir sisteme sokulmuş ve bir programa bağlanarak devlet himayesi altına alınmıştır. (Kafesoğlu, 1992: s.115) Daha önce seyrek görülen ve sadece ders yapılan yer olarak ifade edilen medrese Alp Arslan zamanında geliştirilmiştir. Devrin en tanınmış bilgin, fakîh ve fikir adamlarını sinesinde toplayan, maaşlı müderrisleri olan, aylık ve erzak tahsil edilen, talebelerine parasız öğretim veren, belli bir ders programı olan ve zengin kütüphane ile donatılmış en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese İslâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından Nizâmü'l-Mülk'e Bağdat'ta kurdurulmuştur (1066). (Kafesoğlu, 1992:s.115)

Kaynaklarda Nizâmü’l-Mülk’ün her şehirde medreseler yaptırmış, dâima hayır ve bağış yapmıştır. İsfahan ve diğer şehirlerde de vakıfları olmasına rağmen Bağdat’taki medresesine daha fazla para ayırmış, onun vakfını hepsinden fazla tutmuştur. Bağdat’taki medreseye üstün kitaplar koymuş, "Okuyucu ve nahiv bilginlerine vakıf olsun" demiştir. (Ahmed b. Mahmud, c.II,1977: s.11)

“Turtuşî’nin rivayet ettiğine göre; Alp Arslan zamanında Ebû Said Sûfî denilen bir kimse Nizâmü’l-Mülk’e giderek “ben senin için Bağdat’ta dünyada benzeri olmayan bir medrese inşa edeyim, bununla adın kıyamete kadar devam etsin” dedi. Nizâmü’l-Mülk onun bu teklifini kabul etti ve ona gerekli parayı vermeleri için Bağdat’taki vekillerine mektup yazdı.

Ebû Said Dicle kenarında bir arsa satın aldı, Nizâmiye Medresesinin planını çizdi. En güzel şekilde inşa etti, kapısının üzerine Nizâmü’l-mülk adını yazdı. O etrafına geliri medreseye tahsis edilen çarşılar inşa etti. Hanlar, hamamlar satın alarak bunları da medreseye vakfeyleti.” diye belirtmiştir.

İkinci bir kaynakta ise; Nişapur’a gelen Alp Arslan, bir mescidin önünden geçerken, kapısında perişan kıyafetli bir fakaha gördü. Onlar Sultan’a ne saygı gösterdiler ne de dua ettiler. Buna şaşırarak Alp Arslan veziri Nizâmü’l-Mülk’e onların kim olduğunu sordu. Nizâmü’l-Mülk onların ilim arayıcıları olup insanların en asilleri olduğunu söyledi. Eğer Sultan izin verirse, onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine rızık vereyim, böylece onlar ilim tahsiliyle meşgul olsunlar dedi. Sultan Alp Arslan’da vezirine gerekli izni verdi diye belirtilmektedir. (Köymen, 2001:s.353)

Medresenin inşası Dicle Nehri kenarına altmış dinar (altın) harcanarak inşa edilmiştir. Daha sonra yapılacak olan medreselere de örnek olan bu medresenin ön

cephesine Nizâmü'l-Mülk'ün adı yazıldığı için *Nizâmiye Medresesi* olarak tanınmıştır. (Kafesoğlu,1992:s.115)

3.2.3. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Açılışı

22 Eylül 1067'de inşası biten Bağdat Nizâmiye Medresesinin açılış törenini Selçuklu İmparatorluğu adına Bağdat amidi Ebû Said Kâşî idare etmişti. Davetli olan halk derecelerine göre yerlerini almış Halifelik veziri haricinde bütün Bağdat ileri gelenleri törende ki yerini almıştı. Halk meşhur Şafi âlimi Ebû İshak Şirazi'nin medrese deki ilk dersini dinlemek için toplanmıştı. Ancak daha önce Nizâmü'l-Mülk'e medresenin müderrisliğini yapmak üzere söz vermiş olan Şirazi bir türlü gelmemişti. Sonradan anlaşıldığına göre Şirazi'nin karşısına çıkan bir genç ona halktan “sen zorla alınmış, gasp edilmiş bir yerde nasıl ders verirsin” diye sormuş. Bunun üzerine Şeyh ders vermekten vazgeçmişti. Zaman ilerleyince halk onun gelmesinden umudunu kesmişti. Seyh Ebû Mansur b. Yusuf, Kitâbu's-Samil'in yazarı Ebû Nasr b. Es-Sebbâg'ın ders vermesini tavsiye ederek “bu topluluğun bir müderrisin dersini dinlemeden buradan ayrılması doğru değildir” dedi. Bunun üzerine İbnü's-Sebbâg ders vermeye başladı. Şeyh Ebû İshak ancak bundan sonra ortaya çıkmış bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk'bu durumdan Amid Ebû Said'i sorumlu tutmuştu. Böylece İbnü's-Sebbâg Nizâmiye Medresesinde yirmi gün ders vermişti. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s.39 : Köymen,1977: s. 95)

Medresedeki görevini Şirazi'ye terk etmek zorunda kalan İbnü's-Sebbâg Nizâmü'l-Mülk'ten kendisi için Bağdat'ta bir medrese yapılacağına dair söz almış

ancak bu söz yerine getirilemeden H.477 yılında vefat etmişti. (Pedersen, c.VIII,1971: s.52)

Bağdat dışında başka şehirlerde de medreseler inşa edilmişti. Nerelerde medrese kurulacağına karar verilmeden önce bazı esaslara dikkat ediliyordu. En başta bir yerde ders verebilecek tanınmış bir ilim adamının bulunmasına dikkat ediliyordu. Örneğin Bağdat Nizâmiye Medresesini Şirazî için inşa ettirdiğini Nizâmü'l-Mülk Bağdat vekiline yazdığı bir mektupta açıkça belirtmiştir. (Köymen, 2001:s. 357) Ayrıca İsfahanî, “Nizâmü'l-Mülk hangi kasabada, nerede ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir medrese bina etmiş ve ona bir vakıf tahsis ederek bir de kütüphane kurmuştur.” (Yazıcı, 2007:s.336)

Bağdat dışında Nişapur'da, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Mevr, Amül (Taberistan), Musul'da ayrıca Bûşenc veya Fûşenc, Kuhistan'daki Harcird, gibi dönemin kültür merkezlerinde de medreseler kurulmuştur. Diğerleri hakkında Bağdat'taki kadar bilgi verilmemiştir. Ancak Basra Medresesinin Bağdat Medresesinden daha sağlam ve daha büyük olduğunu biliyoruz. (Köymen,2001:s.357) Buralarda devrin en ünlü âlimleri ders vermekle görevlendirilmişti. Mesela Belh'te Ebû'l-Kasım İsferyânî, Abdullah Temîmî, Herat'ta Ebû Bekir Şâsî, Nişapur'da İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî ve Gazalî, İsfahan'da Sadrüddin Hocendî, Mevr'de Muhammed Temîmî Mervazî, Kum'da Meuhammed b. Ahmed b. Hamza gibi âlimler müderrislik yapmışlardır. (Yazıcı,2007:s.337)

Bu medreseler kısa zamanda İslam dünyasının hemen her yerine dağıldılar. Sultanlar, vezirler, beyler ve hatta hatunlar bile medrese açmaya başladılar. Sarıçam- (Erşahin,2008:s.132) Bu medreseler uzun yıllar devam etmiştir. İbn Cübeyr altıncı

asırda Bağdat'ta özellikle şehrin doğu kısmında otuza yakın medrese olduğunu söylemiştir. Bunların içinde en önemlisinin Nizâmiye Medresesi olduğunu belirmiş ve 504 yılında yenilendiğini ifade etmiştir. Ayrıca Bağdat Moğollar tarafından Tahrip edildiğinde bile bu medreseye bir şey olmamıştı. Zira sekizinci asırda burayı ziyaret eden İbn Batuta da bu medreseden bahsetmiştir. (Pedersen, c.VIII,1971: s.952)

“Ebû Şâme Nizâmü'l-Mülk'ün medreseleri dünyaca meşhurdur. Bu medreselerin bulunmadığı hiçbir belde yoktur. Hatta hiç kimsenin uğramadığı, yeryüzünün sapa bir köşesi olan Cizre'ye varıncaya kadar. Oraya bile büyücek güzel bir medrese yatırmıştır ki, bugün Radiyüddîn Medresesi olarak tanınır.” diyerek medreselerin yaygınlığını ifade etmiştir. (Yazıcı, 2007:s. 336)

3.2.4. Medreselerin Açılış Sebepleri

Selçuklularda medreselerin kuruluş sebeplerini ikiye ayırabiliriz. Birincisi devlet menfaatleri gereği sünnî olmayan ideolojiye karşı savunma tedbirleriydi. (Köymen, 2001:s.355) Nitekim bölgede hüküm süren Büveyhîler şîfî bir topluluktu ve bunların bölgeye hâkim olmasıyla beraber Bağdat'ta sünnîler ile şîfler arasında ciddi çatışmalar olmaktadır. (Merçil, c.VI, 1992:s.498) Selçuklular İslam dünyasının içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumdan kurtulmak istiyordu. Bunun için Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde bölgeye yapılan askeri faaliyetlerini artırmıştı.

Ancak yine o bölgede yer alan Fatımîlerin Şîfliğin yayılması için yoğun bir çaba harcamaları ve ayrıca bazı râfîzî fikirlerin de bulunması üzerine bunlarla fikir olarak da mücadele edilmesi gerekmektedir. Selçuklular Bağdat'ı aldıktan sonra burada bulunan

Halifeliği de koruma altına almış oluyorlardı. Bu nedenle şîlik faaliyetlerine karşı tedbir almak zorundaydılar. Bunun için bir yandan Fatımîleri yıkmaya çalışırken bir yandan da onların fikir akımlarına karşı medreseleri açarak şîlik propagandasını durdurmaya çalıştılar. Böylece buralarda yetişen gençler İslami ilimleri öğrenip sünîlik esaslarını yayacaklardı. Bu nedenle medreselerde dini ilimlere öncelik verilmiş şafi, hanefi, maliki ve hanbeli mezheplerinin fıkıhları itinayla öğretilmişti. (Yazıcı, 2007:s.335)

Medreselerin kuruluşundaki ikinci önemli amaç ise fakir öğrencilerin okumalarını sağlamaktı. Çünkü o zamana kadar yüksek öğretimi daha ziyade maddi imkânları iyi olanlar yapabilmekteydi. (Köymen, 2001:s. 355) Bu medreseler sayesinde eğitim öğretim için yeterli dersaneler kurulmuş, buralarda görev yapacak müderrisler görevlendirilmiş ve bunların maddi manevi bütün ihtiyaçları karşılanmıştı. Böylece günümüzde bile ulaşılması hedeflenen eğitimde fırsat eşitliği sağlanmıştı. Bu sayede maddi imkânları olmayan öğrencilerde rahatlıkla eğitim görebilmişti. (Yazıcı, 2007:s.335)

Ayrıca bu eğitim kurumları devletin mülki kadrolarının ihtiyacı olan kalifiye elemanların da yetişmesini sağlamaktaydı. Devlet teşkilatında çalışacak bürokratların iyi bir eğitimden geçmesi gerekmekte ve medreseler bu ihtiyacı da karşılamaktaydı. Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshak Şirazî, Halifenin elçisi olarak Melikşah nezdine Nişapur'a gönderilmişti. Nişapur'a giderken geçtiği şehir veya köylerde kadılık, kâtiplik, vaizlik yaparak devlet hizmetinde bulunan bir çok eski öğrencisine rastladığından bahsetmektedir. Buradan medreselerden mezun olanların devlet kadrolarında hemen görev aldıklarını anlamamız mümkündür. (Köymen,2001: s.355)

Medreselerin kuruluşunda Nizâmü'l-Mülk'ün ilim ve ilim adamlarına verdiği öneminde etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü vezirin ilim adamlarına aylık bağladığı onlar için masraf yapmaktan çekinmediğini ve ayrıca Siyasetnâme de onlara genişçe yer ayırdığını biliyoruz.

3.2.5. Medreselerin İşleyişi ve Gelir Kaynakları

Medreseler yükseköğrenim kurumları olarak binaları, müderrisleri, öğrencileri ve gelir kaynaklarıyla bir bütün teşkil etmekteydi. Ayrıca bunlar bağımsız eğitim kurumlarıydı. Hatta bu kurumlarda eğitim müderrislerde özel bir itibar görmekteydi. Örneğin Herat'ta bir filozof bir konuşma yapmış ve Sûfi Abdullah Ensarî, ona karşı çıkmıştı. Bu yüzden Herat'ta fitne çıkmış o filozof dövülmüş ve evi yakılmıştı. Bunun üzerine Fusenc'e kaçan filozof Fusenc Medresesi müderrisi Ebi Yusuf'un evine sığındı. Onun peşinden gelen Ensarî ve taraftarları eve saldırdılar. Bu arada Fusenc Medresesi'nin kapısı siyaha boyandı. Bu durumu haber alan Nizâmü'l-Mülk, olaya müdahale ederek olayları çıkartan Abdullah Ensarî'yi Herat'a sürgün etti. Filozofun müderrisin evine sığınması ve onu kabul eden müderrisin değil dini taassup sonucu onun peşinde olan kimsenin cezalandırılması aynı zamanda hür düşüncenin korunması anlamına gelmektedir. (Köymen, 2001:s.362)

Medreselerin gelir kaynaklarının vakıflar olduğunu yukarıda belirtmiştik. Fakat medrese vakıfları bu özellikleriyle bir yeniliktir. Selçuklu medreselerinin farklılığı da buradan gelmektedir. Sürekli vakıf gelirlerine sahip olan bu medreseler sadece ilmi ve idari bakımdan değil aynı zamanda mali bakımdan da bir özerkliğe tabiydiler. Bağdat

Nizâmiye Medresesinin gelirlerini oluşturan kaynaklar medrese eğitime açıldıktan üç yıl sonra tamamlanabilmişti.

Nizâmü'l-Mülk'ün hazırladığı vakfiye ve şartları Selçukluların Irak Valisi Ebû Nasr'ın düzenlediği bir törenle 14 Nisan 1070 de okunmuştu. Vakfiyenin tam metni elimizde bulunmamaktadır. Ancak vakfiye şartlarında; Medresenin Şafîlere ait olduğu, buraya vakfedilen emlak, arazi ve medresenin kapısının karşısında inşa edilen kapalı çarşının gelirlerinin de şafîlere ait olduğu, medreseye aynı mezhepten bir profesör, bir vaiz ve bir kütüphanecinin tayin edildiği, Kur'an okumayı öğretmek üzere bir öğretmen, Arapça öğretecek bir gramerci, bu medrese personeline vakıf gelirlerinden belirli ölçüde tahsisat verildiği ve son olarak vakfın idaresinin Nizâmü'l-Mülk ve evlatlarına ait olduğu bildiriliyordu.

Vakıf gelirlerinin ne kadar olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bazen harcanan para 15.000 dinara kadar yükselmiş bazen de 8.000 dinara inmiştir. Sabit bir yıllık bütçesi olmamış rakamlar her yıl değişmiştir. (Köymen, 2001:s.363)

3.2.6. Medreselere Müderris Tayini ve Öğrenciler

Yukarıda bahsettiğimiz gibi ilk kurulan medreselere müderris tayinini genellikle Nizâmü'l-Mülk yapıyordu. Hatta çoğu zaman ünlü bir ilim adamı için medrese inşa ediyor ve müderrisliği ona veriliyordu.

Müderrisler genellikle bir menşurla tayin edilir ve menşur genellikle vezirlik divanından çıkarılırdı. Genellikle vezir Nizâmü'l-Mülk'ün imzasını taşırdı. Ancak Sultanlar tarafından da fermanla müderris tayin edildiği olurdu.

Medreselere tayin olan müderrisler genellikle daha önce camilerde veya özel medreselerde hocalık yapmış olurdu. Böylece müderrislerin öncelikle tecrübeli olanları tercih edilmişti. Müderrisler öğretimle beraber başka görevlerde yapabiliyordu. Örneğin İsfahan Medresesi müderrisi Ebû Bekr Sadruddîn Hucendî, aynı zamanda evkaf mütevelliliği görevini de sürdürüyordu. Ayrıca Âmul Medresesi müderrisi Şalûsî de müftülük görevini yerine getirmekteydi.

Bu medreselerin getirdiği en büyük farklılık öğrencilerin statüsünde oluyordu. Öğrenciler aldıkları bursla maddi sıkıntıdan kurtulmakla kalmıyor medresede kalarak barınma ihtiyacını da karşılamış oluyordu. Ayrıca önceden öğrenim görmek isteyen öğrenciler şehir şehir gezerek tahsillerini tamamlayabiliyorlardı oysa artık bir yerde eğitimlerini tamamlıyorlardı. (Köymen, 2001:s.375)

3.3. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN DİN POLİTİKASI

Selçuklular birçok alanda kendinden önce kurulan Türk devletlerini örnek almış olmalarına rağmen dini politika olarak farklı bir yol izlemişlerdir. Bunda kuruldukları coğrafyanın ve dönemin şartları etkili olmuştur. Coğrafya olarak Anadolu topraklarına gelinmesi İran ve Irak gibi Ortadoğu halklarına daha yakın olunması da etkili olmuştur. Bu nedenle devlet olarak daha farklı bir din siyaseti izlemişlerdi. Özellikle Alp Arslan zamanında vezir Nizâmü'l-Mülk'ünde katkılarıyla devlet Sünnî mezhepleri ve özellikle de Hanefiliği korumaya başladı. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu aslında dinî bakımdan şiî hâkimiyetine karşı bir tepkiydi. (Köymen, 2001:s.467)

Din adamlarının desteğini almanın önemini ilk önce vezir Nizâmü'l-Mülk'ün kavradığı anlaşılmaktadır. Hatta Alp Arslan henüz başa geçmeden Nizâmü'l-Mülk din adamlarından adeta büyük bir ordu meydana getirip onlara ihsanlarda bulunmuştu. (Köymen, 2001:s.476) Nitekim Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan ile Kutalmış arasındaki savaşta Alp Arslan'a moral vermek için Horasan'da kendisi için hedeften şaşmayan oklar atacak bir ordu hazırladığını söylemişti. Bu ordunun erlerinin alimler ve zahidler olduğunu belirtmiş, onlara iyilik ve ihsan da bulunulursa kendisine en büyük yardımcı olacaklarını ifade etmişti. Hatta onların hiçbir zaman kendisini yalnız ve yardımsız bırakmayacaklarını da söylemişti. (İbnü'l-Esir, c. X, 1987:s.27)

Ayrıca Nizâmü'l-Mülk devlet memurlarının özellikle sünnî olanlardan alınmasının önemini belirtmiş sünnî olarak da hanefî ve şafîleri kastetmiştir. (Nizâmü'l-Mülk,1999: s.115) Çünkü Nizâmü'l-Mülk'e göre İslâm'da temiz, iyi ve doğru yolda olan iki mezhep vardır; biri Ebû Hanîfe mezhebi, diğeri de Şafî mezhebidir. Devlet teşkilâtı dışında mezheplere karşı tarafsız olmaya özen gösterilirdi. Fakat dinî makamlara tayinler yapılırken, birinci derecede Hanefî mezhebinden, ikinci derecede de Şafî mezhebenden olanlar tercih edilirdi. Bu siyaset daha Tuğrul Bey zamanından beri uygulanırdı. (Köymen,2001:s.481) Bununla birlikte vezir Gazneli Mahmud döneminden itibaren bu duruma dikkat edildiğini ifade ederek memuriyetlere hep Horasanlı sünnî hâcelerin getirildiğini bunların Türklere daha uygun olduğunu söylemiştir.

Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud, Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan zamanında hiçbir Zerdüştinin, Hıristiyanın, Râfızînin bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesareti yoktu. Bütün memuriyetlere Hanefî veya Şafî olan Horasanlılar getirilir, diğerlerinden herhangi birisi bir göreve getirilirse yerini sağlamlaştırdıktan sonra işleri aksatır Müslümanları sıkıntıya sokup Türklere de düşmanlık eder diye

düşmanların aralarına sızması engellenirdi. Onların zamanında hiçbir Zerdüşti, Hıristiyan ve Rafizînin en ufak bir memuriyete dahi getirilmediğini belirtmiştir. Sultan Tuğrul Bey ve Alp Arslan herhangi bir emirin veya bir Türk'ün bir Râfizîyi işe aldığı duyarlarsa, o kimseyi azarlar ve cezalandırırlardı. Bu şekilde davrandıkları için onların döneminde huzur ve sükûnetin hâkim olduğunu belirtmiş ve Alp Arslan zamanından bir örnekle vererek bunun önemini vurgulamıştır.

Bir gün Alp Arslan'a Erdem'in Hurdabe adlı bir Bâtınîyi kendi kâtipliğine aldığı söylediler. Sultan bir Bâtınîyi işe aldığı için çok kızdı. Daha sonra Bârgâh'da Erdem'e "Sen benim ve saltanatımın düşmanı mısın?" diye sordu. Bu soruyu duyunca Erdem yere kapandı ve "ey efendimiz, bu ne sözdür? Ben küçük bir bendeyim. Efendimizin halkına karşı ne kusur işlemişim. Efendimize bendelikten ve taraftarlıktan hiç geri kalmamışım" dedi. Alp Arslan kâtipliğine aldığı Hurdabe'nin Bâtınî olup olmadığını sordu. Erdem, o zehir olsa dergâh sakinlerine ne zarar verebilir diyerek tek başına bir zararının dokunmayacağını ifade etti. Alp Arslan Hurdabe'yi huzuruna getirilmesini buyurdu. Onu getirdiklerinde "sen Bâtınîsin ve Bağdat halifesi hak değildir diyorsun" dedi. Adam kendisinin Bâtınî değil şii olduğunu söyledi. Bunun üzerine sinirlenen Sultan "Râfizî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınîliğe kalkan yapıyorsun? Her ikisine de lanet olsun" diyerek hakaretle huzurundan kovdu. Sonra da yüzünü devletin ileri gelenlerine dönerek "suç bu adamcağızın değil, suç bir kötü mezhepliye hizmetine alan Erdem'indir. Ben sizlere defalarca söyledim: sizler Horasanlı ve Maveraünnehirli Türklersiniz, ben bu vilayeti kılıç zoruyla aldım. Irak halkı çoğunlukla kötü mezheplidir, itikatları bozuktur ve Deylem taraftarıdır. Türkler ile Deylem arasındaki anlaşmazlık çok eskiden beri devam etmektedir. Yüce Allah Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Allah'ın lütfuyla Türkler

hem Müslümandırlar hem de temiz dinlidirler. Deylemliler ise boş şeylerle uğraşırlar ve kötü mezheplidirler. Türkler karşısında güçsüz kalınca kibirli olur ve de itaat gösterirler. Fakat Türkler zayıf düşse onlar kuvvet kazansa o zaman intikam almaya çalışırlar.”

Daha sonra Sultan iki yüz dirhem ağırlığında at kılı getirmelerini ve arasından bir parça kıl çekmelerini emretti. Erdem’e de onu kopartmasını söyledi. Ardından beş kıl daha verdi, onu da koparttırdı. Sonra ferraşa emir vererek bu kıllardan bir urgan yaptırdı. Sultan bunu Erdem’e verdi, Erdem ne kadar uğraşırsa da bu kalın urganı kopartamadı. O zaman Sultan “düşman da tıpkı bu ip gibidir. Birer, ikişer, beşerken başa çıkmak kolaydır. Fakat çoğaldıkları ve birleştikleri zaman, onları yerinden oynatamazsın. Bunlar teker teker Türkler arasına girer, memuriyetleri ele geçirir ve Türklerin halini anlarlar işte o zaman Irak’ta bir isyan çıkar ya da Deylemliler ülkemize saldırırlar ve aramızda tek tük bulunanlar da onlara katılır. Hep birlikte Türkleri yok etmeye çalışırlar sen Horasan ordusuna mensup bir Türk’sün. Kedhüdâ ve hizmetkârının da hep Horasanlı olması gerekir. Eğer böyle olursa işlerin bozulmaz. Padişahın düşmanlarını kendine hizmetkâr edersen hem kendine hem de padişaha ihanet etmiş olursun. Kendi hakkında ne istersen onu yapmakta serbestsin, ancak padişaha ihanet edemezsin. Yüce Allah beni sizin üzerinize komutan kıldı bu nedenle ben sizin üzülmenizi istemem. Siz benim üzülmemi düşünmezsiniz. Padişahın düşmanları ile dostluk kuran, artık padişahın düşmanlarındandır. Çünkü hırsızlarla ve fesatçılarla arkadaşlık kuran her kim olursa olsun, onlardandır.” dedi. Sultan Alp Arslan’ın bu sözleri Erdem’in yanına aldığı Batınînin tek başına zararı olmayacağı iddaasına bir cevaptı. Sultan’ın bu konuşmasına şahit olan İmâm Muşattab ile Levker Kadısı “Âlemin efendisi Alp Arslan, Râfızîler, Sünnîliğe aykırı hareket edenler, Batınîler ve Zimmîler

hakkında Allah Resülü Hz. Peygamber'in söylediklerini tekrarlamıştır diyerek Sultan'ı doğrulamışlardır. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s. 115-117)

Bu olaydan sonra Sultan, yaklaşık bir yıl Erdem'le konuşmamış kendisinden yüz çevirmişti. Sultan'ın neşeli olduğu bir gün, Büyükler araya girerek Erdem için şefaatttiler. Bunun üzerine Sultan Erdem'i affetmişti Erdem de hemen yere kapanarak sevincini ifade etmişti. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: s.120)

Devletin gücünün doruklarına ulaştığı Melikşah dönemin de ise bunun tersi uygulamaların yaygınlaşmasından rahatsız olan Nizâmü'l-Mülk, süfli bir Yahudinin, Hıristiyanın, Zerdüşînin, Rafızînin, Haricinin veya bir Karmatînin, Türklerin kedhüdalığına getirilebildiğini ya da Türklerin yaptığı herhangi bir işe girmesinin kabul edildiğini söyleyerek rahatsızlığını belirtiyor. Bunun ötesinde devlet kademelerine bunları tayin edenlerin gaflet ve delalet içinde olduklarından endişelenmektedir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s. 115) Nizâmü'l-Mülk eserinde Kur'an'dan, Hadis-i Şeriflerden ve Dört Büyük Halifeden de örnekler vererek bu konunun önemini vurgulamaktadır. Hatta Batınî ya da Rafızî gibi bozuk itikatlı toplulukların devlet içinde ortaya çıkması halinde derhal onların ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999:s. 117)

Nizâmü'l-Mülk devlet kadrolarına eleman alınırken her ne kadar sünnî ya da şafîî olmasına dikkat edilmesi gerektiğini düşünüyorsa da normalde mezhepler arasında çatışma yaşanmasına fırsat vermemeye ve bir mezhebe taraf olmamaya çalışırdı. Tuğrul Bey'den izin alan vezir Kündürî Rafızîlere minberden lanet ettirmişti. Nizâmü'l-Mülk ise buna son vermişti. Ancak yine bazı karışıklıklar yaşanıyordu. Ebû Nasr b. Ustâd Ebû'l-Kâsun el-Kuşeyrî 1077 yılında hacca gitmek için Bağdat'a geldi, Nizamiye

medresesinde Şeyhü's-Şüyüh ribâtında oturup halka vaaz etti. Bu sırada Eş'arî mezhebi ve onun üstünlüğü hakkında konuşunca Hanbelîlerle arasında bazı olaylar çıktı. Daha sonra adamları ve mutaassıp taraftarları çoğaldı. Hanbelî mezhebine mensup olan hasımlarıyla onlara katılanlar Nizamiye Medresesi'nin bulunduğu sokağa sal-dınp birçok kişiyi öldürdüler. Kuşeyrî'nin mutaassıp taraftarları arasında Şeyh Ebû İshâk, Şeyhu's-şüyüh ve ileri gelen diğer zevat da vardı. Eş'-arîlerle Hanbelîler arasında büyük olaylar oldu. Bu yıl yine Bağdat'ta Süku'l-Medrese diye bilenen medrese çarşısında oturanlarla Sûku's-Sülâse diye bilenen Salı pazarında oturanlar arasında itikâdî meselelerden dolayı çıkan karışıklıklar da birçok kimsenin malı yağmalanmıştı. Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk de Bağdat'ta Medrese'nin yanındaki bir evde kalıyordu. Bağdat amîdi ve şahnesine haber gönderip yanına çağırtdı, İki de askerleriyle beraber geldiler ve halkı dövdüler. İki taraf arasında birçok kişi öldürüldükten sonra dağıldılar. (İbnü'l-Esir,c.X,1987: s.73)

Nizâmü'l-Mülk'ün adamları Eş'arîlerle Hanbelîler arasındaki bu olaylara vezir Fadru'd-Devle ile onun hizmetkârlarının neden olduğu söylediler. Şafî fakihî Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali b. Ebû's-Sakr el-Vâsîtî de bu olaylara binaen Vezir Nizâmü'l-Mülk'e "Ey Nizâmü'l-Mülk! Bağdat'ta nizam kalmadı." diye başlayan bir şiir yazdı. Nizamü'l-Mülk meydana gelen karışıklıkları, medreseye yapılan saldırıyı ve oğlu Müeyyidü'l-Mülk orada olmasına rağmen medrese civarında adam öldürüldüğünü duyunca yapılanlar çok zoruna gitti. Gevherâyin'i tekrar Bağdat şahneliğine tayin etti. (İbnü'l-Esir, c.X,1987: s. 74)

Bağdat Nizâmiye Medresesi Müderrisi Ebû İshak eş-Şirazi, vezir Nizâmü'l-Mülk'e bir mektup yazarak, Hanbelîleri şikâyet etmiş ve onların kendilerine olan düşmanca tutum ve davranışlarına karşı vezirden yardım istemişti. (Sevim, 1999:s.23)

Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk Ebû İshak Şirazî'ye cevap yazarak sultanın ve kedisinin bir mezhebi himaye ve mezhepler arası bir ayrımcılık siyaseti gütmediklerini belirtti. Nizâmiye Medresesi'nin sadece ilmin korunması ve yükseltilmesi için açıldığını, Ahmed b. Hanbel'in de imamlar arasında bulunduğunu hatırlattı. Halifenin veziri Fahrü'd-Devle, 1078'de, vezirlikten azledildi. Ayrıca bu durum karşısında bütün vaizler divan da toplanarak vaazlarında usul ve mezheplere girişilmemesi konusunda karar alındı. Mezhep ayrılıklarının olduğu yerlerde kadının izni olmadan kimsenin vaaz vermesine izin verilmiyordu. (Turan, 1993:, s.316)

1082 yılında Mağribli Vaiz Şerif Ebû'l-Kâsım el-Bekrî bu sene Bağdat'a geldi. Eş'arî mezhebine mensup olan bu zat Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gitmiş onun sevgisini kazanmıştı. Vezir daha sonra ona bol miktarda tahsisat vererek Bağdat'a göndermiş ve Nizâmiye Medresesi'nde vaaz vermeye başlamıştı. Vaazlarında Hanbelîlerden bahsederek onlara ağır hücumlarda bulunuyor ve "Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir" oldu. (Bakara Sûresi 2/102), Vallahi Ahmed (b. Hanbel) kâfir olmadı, fakat adamları kâfir oldu." diyordu. Ebû'l-Kâsım bir gün de Kadı el-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmğâni'nin Nehru'l-Kallâin'de bulunan evine gitti. Burada taraftarlarıyla bazı Hanbelîler arasında karışıklıklara sebep olan münakaşalar meydana geldi. Bunun üzerine Halife el-Muktedî Biemrillâh bu yılın mayıs ayında Şeyh Ebû İshak eş-Şirazî'yi ülkenin başına gelenleri anlatması için Melikşah'ın huzuruna gönderdi. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna varınca Şeyh Ebû İshak ile Hameyn Ebû'l-Meâli el-Cüveynî arasında bir münazara yapıldı ve galip gelen Şeyh'in bütün istekleri yerine getirildi. (İbnü'-Esir,c.X, 1987:s.89)

Bu olaylardan da anlaşıldığı üzere Selçuklular toplumsal düzeni bozmadığı, halkın huzurunu kaçırmadığı sürece farklı mezhep gruplarına müdahil olmamıştır.

Farklı mezheplerin serbestçe yaşamalarına imkân veren bir hoşgörü ortamı sunmuştur. Din ve özellikle de ilim alanında özgür bir ortam sağlamaya çalışmışlardır.

Nizâmü'l-Mülk devletin siyasi birliğine zarar verebilecek durumlardan kaçınılması gerektiğini düşünmekteydi. Ayrıca hem devleti hem de halkı Peygamber'in sünnetine zarar verebilecek çeşitli akımların oluşturabileceği tehlikelerden korumayı hedeflemekteydi. Bu nedenle de Batnîlik, Rafizîlik ve Zerdüştilik gibi çeşitli akımların devlete verebileceği zararları öngörmüş ve alınması gereken tedbirleri Siyasernâme de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bunlarla sadece askeri alanda değil fikir ortamında da mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu nedenle Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasını sağlamıştır.

SONUÇ

Nizâmü'l-Mülk bir müddet Alp Arslan'ın hizmetinde bulunduktan sonra devletin en güçlü hale geldiği dönemlerde vezirlik yapmıştı. Hatta Melikşah döneminde devletin en önemli adamı durumuna gelmiş ve Sultan'dan sonraki en yetkili kişi olmuştur. Devlet hizmetinde bulunduğu süre içerisinde daha önce görev aldığı Gazneli ve Samanoğulları devletlerinde edindiği tecrübelerini Selçuklu İmparatorluğu'nun gelişmesi için kullanmış ve birçok alanda devlete yenilikler kazandırmıştır.

Melikşah devlet idaresine dair bir kitap yazılması için devlet adamları arasında bir yarışma düzenlemiş ve bu yarışmada birinci olan eser Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı Siyasetnâme olmuştur. Bu eser alanında bir başvuru kitabı olmuş ve birçok alanda hükümdarlara yol göstermiştir. Bu eser de vezir Nizâmü'l-Mülk devlet teşkilatlanmasından, Batınîlerle mücadeleye kadar birçok tavsiyelerde bulunmuştur.

Eski Türk Devlet gelenekleriyle İslam geleneklerini devrin şartlarına göre sentez yaparak saray teşkilatının nasıl olması gerektiği hakkında ortaya yeni fikirler sunmuştur. Saray görevlilerinin öncelikle iyi bir eğitimden geçmesini, işlerini layıkıyla yapmaları durumunda terfi ettirilmelerini belirtmiştir. Bunun dışında bazı saray adetlerinin düzenlenmesi içinde tavsiyelerde bulunmuştur.

Selçuklu Devleti'nin işleyişini sağlayan divan da Nizâmü'l-Mülk tarafından tekrar düzenlenmiştir. Bununla beraber vezirlik makamının da bulunacak kişinin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ve yetkilerini belirtmiş kendisi de buna uygun şekilde hareket etmeye özen göstermiştir.

Nizâmü'l-Mülk'ün şüphesiz en önemli katkılarından biriside İslamiyet'in doğuşundan itibaren uygulanan ıktâ sistemine getirdiği yeni düzenlemelerle olmuştur. Selçuklu Devleti'nin ihtiyacına cevap verecek şekilde yeniden düzenlenen bu sistemle asker için devletin hazinesinden para çıkmadan gerekli ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu şekilde devlet ekonomik olarak da rahatlamıştır. Kendilerine belli sayıda askere bakmak şartıyla toprak verilen kimseler, ellerindeki araziyi kaybetmemek için toprağı düzenli olarak işlemekte ve daha verimli bir şekilde ürün elde etmekteydiler. Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme de ıktâ sisteminin uygulanışında sıkıntı olmaması içinde tavsiyelerde bulunmuştur. İktâ sahiplerinin özellikle topraklarında yaşayan halka iyi davranmasını, vergileri toplarken de zor kullanmamalarını tembihlemiştir.

Selçuklu Devleti bölgede hâkim duruma gelmeye başladığında dini alanda bir karmaşa söz konusuydu. Abbasilerle Fatimîler arasında hilafet konusunda bir anlaşmazlık vardı. Her ikisi de ayrı ayrı hilafet iddiasında bulunmaktaydılar. Ayrıca Şîî ve Batınî faaliyetler ülke içerisinde hızla yayılmaktaydı. Selçuklular özellikle Bağdat'ı aldıktan sonra Sünnîliğin koruyucusu konumuna gelmişlerdi. Siyasetnâme de Sultan'a tavsiyelerde bulunurken Tuğrul Bey ve Alp Arslan devirlerinden örnekler vererek her devirde bu türlü asilerin var olacağını söylemiştir. Ancak hiç birisinin Batınîler kadar tehlikeli olmadığını söyleyerek bu konuda ki hassasiyetini belirtmiştir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk bir Batınî fedaisi tarafından öldürülmüş ve bu konuda ne kadar haklı olduğu bir kez daha anlaşılmıştır.

Nizâmü'l-Mülk Batınîlerle ve onlar gibi diğer bozuk mezheplerle mücadelenin ilim alanında da yapılması gerektiğine inandığı için Nizâmiye Medreselerinin açılmasına öncülük etmiştir. Açılışında oynadığı bu rolden ve yapımındaki katkılarından dolayı da bu ilim yuvaları onun adıyla anılmıştır. Ülkenin hemen hemen

her yerinde açılan bu medreseler de maddi imkânı iyi olmayan öğrencilere de eğitim fırsatı sunulmuştur. Hatta öğrencilere burs ve kalacak yerde sağlanmıştır. O dönem için birer ilk olan bu yenilikler sayesinde medreselerde herkes rahatlıkla eğitim görebilmiş dinini öğrenebilmiş ve bu türlü saçma mezheplere kapılma ihtimalleri azalmıştır. Ayrıca buralardan yetişen öğrenciler devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilerek iyi yetişmiş eleman ihtiyacı da karşılanmıştır.

Selçuklu topraklarında mezhepler arası hoşgörü sağlanmış olmasına rağmen bazen ihtilaflar olabiliyordu. Bunlar kargaşaya sebep olursa derhal müdahale edilerek çözüme kavuşturuluyordu.

Nizâmü'l-Mülk otuz yıla yakın bir zaman Selçuklu İmparatorluğu'nun vezirliğini yapmış ve devletin refaha ulaşması için çaba sarfeden en önemli devlet adamlarının başında karşımıza çıkmıştır. Ayrıca Siyasetnâme adlı eseriyle devletin ihtiyaçlarını belirlemiş ve bunlara çözümler sunmuştur. Gerek vezir olarak yaptıklarıyla gerekse yazdığı eseriyle Selçuklular' dan sonra kurulacak Türk devletlerine de örnek olmuştur.

BİBLİOGRAFYA

- Ahmed b. Mahmud.(1977). *Selçuknâme*. Erdoğan Merçil (Çev.). İstanbul: Kervan Kitapçılık Basımevi.
- Atalar. M. (1983). “Okuma-Yazma ve Bilgili Olmanın Dinimizdeki Önemi”. *Hakses Dergisi*. S.228. ss.7
- Barthold, W. (1966), “Saray”, *İslam Ansiklopedisi*. C.V. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. ss.305.
- Çetin, O. (1981). *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyet’in Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Çubukçu. A.İ. (1964). *Gazzali ve Batınîlik*. Ankara: Resimli Posta Matbaası.
- El-Bundârî (1943) *Zübdetü’n-Nusre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan,
- Er-Ravendî. (1999). Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü’s-Südûr ve Âyetü’S-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, c.I-II
- Fazlullah, Reşidü’-d-Din. (2010) *Cami’ü’t-Tevârih (Selçuklu Devleti)*. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş (Çev.). İstanbul: Selenga Yayınları.
- Göksu, E. (2009). “İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”. *Tarihin Peşinde*. S.1. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi. ss.83-96
- Hüseyinî. (1943). Sadullah Ebu’l Hasan Ali b. Nasr b. Ali. *Ahbârü’-d-Devleti’s-Selçukiye*. Necati Lugal (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbn Haldun. (1983). *Mukaddime*. Süleyman Uludağ (Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.

- İbn Hallikan. (1280). *Vefeyâtü'l-Âyân*. Muhammed b. Muhammed-Berdusîzade (Çev). İstanbul: Tabhane-i Âmire.
- İbnü'l-Adîm. (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-Taleb Fi Tarihi Haleb)*. Ali Sevim (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1987). *El-Kâmil Fi't-Tarih*. Abdülkerim Özaydın-Abdullah Köse-Ahmet Ağı (Çev.). Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1964). "Nizâmü'l-Mülk". *İslam Ansiklopedisi*. C.IX. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. ss.329-333
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1953). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kayaoğlu, İ. (1985). *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Koca, S.(2005). *Selçuklular da Ordu ve Askeri Kültür*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Köprülü. M.F. (1931). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Evkaf Matbası.
- Köymen, M. A. (1977). "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü". *Milli Kültür*. S.5. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. ss.9-16.
- Köymen. M. A. (2004). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köymen. M.A. (1973). *Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı-Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri (Üniversiteler)- Alp Arslan Zamanı Büyük*

- Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti*. Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım. Ankara: Güven Matbaası.
- Köymen. M.A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zaman*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köymen. M.A. (2001). *Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Mahmud K. (2000). *Selçukî Devletleri Tarihi (Müsameretü'l-Ahbar)*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil. E. (1992). "Büveyhîler" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C.VI. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss.496-500.
- Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyasetnâme*. Mehmet Altay Köymen (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaylı. İ.(2000). *Türkiye İdare Tarihine Giriş*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pedersen. J. (1971). "Mescid". *İslam Ansiklopedisi*. C.VIII. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sarıçam. İ.- Erşahin, S. (2008). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sevim. A. (1983). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevim. A. (1999). "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi". *TTK Belgeler*. S.24. C.XX. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer. F.(1980). *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- Sümer. F.(1994). “Dihkan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C.IX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss.289-290.
- Şahin. M. (2007). *Sirâcu'l-Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre, Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Şeker. M. (2007). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Taneri, Aydın, “Müsameretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri”, *TAD*, Ankara 1968, S.6-7, s.18
- Taneri. A.(1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. S.8-9. C.V. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Taneri. A.(1994). “Divan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C.IX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. ss.383-385.
- Turan. O. (1950).“İktâ”. *İslam Ansiklopedisi*. C.V. Ankara:Milli Eğitim Basımevi. ss.949-959.
- Turan. O. (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan. O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Uzunçarşılı. İ. H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok. B. (1968). *İslâm Tarihi Emeviler ve Abbasiler*. Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Yazıcı. N. (2002). *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı-Zâde ‘Alî. (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*. Abdullah Bakır (Çev.). C.XI. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

ÖZGEÇMİŞ

Bahar ŞAHİN (SARAY), 11.06.1986 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. İlkokulu Malatya da Yunus Emre İlk Okulu ve ortaokulu İstanbul'da Zübeyde Hanım İlk Öğretim Okulu'nda, lise tahsilini ise Çamlıca Kız Lisesi'nde 2002 yılında tamamlamıştır. 2004 yılında İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazanmıştır. Bu bölümden 2007–2008 Bahar döneminde mezun olmuştur. 2009–2010 eğitim-öğretim yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına girmiştir.